

SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA UOČI I NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE¹

Rad analizira promjene (preoblikovanje) slike o sebi i “drugima” u hrvatskim udžbenicima povijesti za više razrede osnovne škole iz prve polovice 1990-ih godina. Nastoji pokazati kako su oni, kao odraz vremena i prostora u kojemu su nastali, odražavali društvene i političke promjene u tom razdoblju. Pritom je razdoblje 1992. – 1995. bilo ključno za uspostavljanje novih interpretativnih i ideoloških paradigmi koje još uvijek uvelike utječu na oblikovanje slika povijesti u povijesnom obrazovanju i javnom diskursu. Te se promjene u ovoj analizi pokazuju na primjerima prikaza regionalne povijesti i ključnih povijesnih osoba u udžbenicima i programima; istovremeno su smještene u širi kontekst državne obrazovne politike, kreiranja kolektivne memorije kroz nastavu povijesti te pedagoške tradicije poučavanja povijesti. Kako bi se ustanovili elementi kontinuiteta i diskontinuiteta, udžbenici i nastavni programi iz prve polovice 1990-ih godina kompariraju se s udžbenicima iz druge polovice 1980-ih godina, kao i s procesima nakon 1995. godine te nekim suvremenim trendovima.

Ključne riječi: slika “drugoga”, udžbenici, programi, nastava povijesti, “deideologizacija”, obrazovna politika, kolektivna memorija, kolektivni identitet, epistemologija

1 Tekst je nastao u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta *Hrvatska historiografija i nastava povijesti (19.-21. stoljeće)* Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH. Temelji se na mojim radovima *Regional History in Textbooks: the Croatian Case* i “Heroji” i “antiheroji”: slike nacionalne povijesti u udžbenicima prije i poslije 1990 izloženima na Međunarodnom simpoziju “In Search of a Common Regional History: The Balkans and East Asia in History Textbooks (Tokio, 11-12. studeni 2005) i Međunarodnom znanstvenom skupu “Pamćenje i historija u srednjoistočnoj Europi (Zagreb, 19-21. siječnja 2006). Za potrebe članka tekstovi su dopunjeni i doradani te spojeni u jedan. Zahvaljujem prof. dr. Damiru Agičiću, prof. dr. Marijanu Matički, prof. dr. Bruni Kuntić-Makvić, prof. dr. Nevenu Budaku, prof. dr. Dragi Roksandiću, doc. dr. Zrinki Blažević i mr. sc. Magdaleni Najbar-Agičić na materijalima koje su mi ustupili, savjetima te informacijama bez kojih bi bilo znatno teže razumjeti složenu problematiku nastave povijesti u istraživanom razdoblju.

“Ipak je ujedinjenje [stvaranje Kraljevstva SHS 1918. godine, op. a.] značilo veliku promjenu kojom je stvoren najpogodniji politički okvir za sve jugoslavenske narode.” (*Čovjek u svom vremenu* 3, udžbenik za sedmi razred, 1991, 228)

“Tako su Hrvati dočekali stvaranje države koja je kroz cijelo vrijeme svoga postojanja za njih bila strana i nenarodna država u kojoj su živjeli pod stalnim pritiskom, terorom i progonima.” (*Povijest* 7, udžbenik za sedmi razred, 1992, 179)

Školska je povijest u proteklih petnaestak godina bila jedan od najkontroverznijih predmeta u hrvatskom školskom kurikulumu jer su se preko nje prelamale sve frustracije u tumačenju ključnih događaja nacionalne povijesti, naročito onih iz značajem pregnantnog i za mnoge tegobnog dvadesetog stoljeća. Početkom 1990-ih godina stavovi i perspektive nove političke elite ubrzo su našli svoje mjesto u programima i udžbenicima, što je značilo oblikovanje nove slike nacionalne povijesti, te nadasve redefiniciju odnosa s bivšim sunarodnjacima. Moglo bi se reći da dva kratka citata s početka ovog teksta – iz istog udžbenika za sedmi razred osnovne škole koji je bio u uporabi kako u 1980-ima, tako i u tijekom 1990-ih – odražavaju dva dominantna diskursa o hrvatskoj povijesti 20. stoljeća, te sažimaju značajne i često osporavane promjene koje su se događale u nastavi tog predmeta.

Ono što (je) pritom posebice izaziva(lo) prijepore, te zbog čega je školska povijest u nekoliko navrata nakon 1990. godine postajala političkom bojišnicom, jest proces selekcije sadržaja. Tko će odabrati sadržaje, prema kojim će ih kriterijima i u koju svrhu odabrati, što će se pritom uključiti u programe i udžbenike, a što ispustiti – pitanja su koja su tijesno povezana sa slikom koje društvo ili pojedine njegove skupine imaju o sebi, te s vrijednostima koje se prenose kroz nastavu povijesti. Štoviše, tamo gdje se udžbenici pišu na temelju detaljnih i propisujućih programa koje odobrava država – o čemu svjedoči i hrvatski primjer – odabir sadržaja ujedno sugerira što je i na koji način potrebno upamtiti, a što je uputno zaboraviti. Pišući svojedobno o oblikovanju engleskog nacionalnog kurikuluma za povijest u vrijeme konzervativne vlade Margaret Thatcher – također početkom 1990-ih godina – Robert Phillips nazvao je to “bitkom za veliku nagradu”, mogućnošću da se kontrolom nad vlastitom poviješću utječe na buduće generacije.² U tom smislu, rasprave o školskoj povijesti najčešće se ne odnose samo na prošlost, nego i na sadašnjost i budućnost, a suprotstavljeni diskursi o njezinoj prirodi, ciljevima i svrsi proizlaze iz različitih zamisli o njezinu mjestu i ulozi u obrazovanju učenika.

Ovaj rad svakako ne pretendira dati ukupnu sliku složenog razvoja nastave povijesti u Hrvatskoj nakon osamostaljenja. Prati promjene koje su se događale u prikazu

2 Phillips, 1998, 1-11. O nastanku engleskog kurikuluma za povijest više u Koren, 2005, 117-130.

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

regionalne povijesti, te ključnih povijesnih osoba, u osnovnoškolskim udžbenicima, ali ih istovremeno nastoji smjestiti u širi kontekst. Prikaz se temelji na usporedbi udžbenika iz druge polovice 1980-ih s onima iz prve polovice 1990-ih godina, pri čemu razdoblje 1991-1992. držim ključnim u (pre)oblikovanju slike nacionalne povijesti. Kako bi se ustanovili elementi kontinuiteta i diskontinuiteta, u zaključnom poglavlju ukratko se prikazuje razvoj nakon 1995. godine, te daje osvrt na suvremene trendove, pri čemu su ovdje neka pitanja tek naznačena. Obje teme kojima se bavi tekst u ovom su slučaju samo najvidljiviji iskaz dobro poznate činjenice da su udžbenici i programi povijesti ogledalo vremena u kojem nastaju: način na koji se promatraju odnosi sa susjedstvom ili kako su povijesne osobe pozicionirane u širi kontekst kao “heroji” ili “antiheroji”, odražava političke i društvene promjene u određenom razdoblju.

Oficijelna slika nacionalne povijesti u udžbenicima iz druge polovice 1980-ih

U nastavnim programima iz druge polovice 1980-ih (zadnji nastavni plan i program iz povijesti za više razrede osnovne škole u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj objavljen je 1984. godine) još uvijek je prisutan okvir marksističke koncepcije povijesti, ili barem onoga što E. Hobsbawm naziva njezinom pojednostavljenom inačicom nastalom izdavanjem nekoliko relativno jednostavnih, ali snažnih ideja koje su se vezivale uz Marxa i pokrete koje je inspirirala njegova misao.³ (U tom se smislu ovaj termin koristi dalje u tekstu.) Ona se može zamijetiti u nizu elemenata: u zahtjevima programa za dosljednim poštivanjem historijsko-materijalističke interpretacije povijesnih događaja; u periodizaciji temeljenoj na smjeni društvenih formacija; u ideji o stalnom i neizbježnom razvoju društva od prvobitne zajednice preko robovlasništva, feudalizma i kapitalizma do socijalističkog društva koja se provlači kroz programe, udžbenike i nastavničke priručnike; u isticanju revolucije i klasne borbe kao pokretačkih snaga povijesti od robovskih ustanaka u Egiptu i Rimu, preko feudalnih seljačkih buna i buržoaskih revolucija do ustanaka radničkih masa, socijalističke revolucije i diktature proletarijata, itd.⁴ Autori programa isticali su kako takvo poučavanje povijesti treba osposobiti učenike da spoznaju “zakonitosti društvenog razvoja” te “bolje razumiju suvremena kretanja”.⁵ Nastojanja za osuvremenjivanjem nastave koja se mogu pratiti od početka 1950-ih godina imala su svoje domete i u poučavanju povijesti, naročito na metodičkoj razini. Mogu se, primjerice, prepoznati u oblikovanju radnih udžbenika (pri čemu su uzor bili neki zapadni udžbenici), te razvijanju inovativnijih metoda poučavanja koje su učenicima trebale olakšati

3 Hobsbawm, 2003, 160.

4 *Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja*, 1984, 5

5 Ibid.

usvajanje znanja i poticati njihovu aktivnost. No, ti su se procesi na svojoj suštinskoj razini – razini promišljanja svrhe nastave povijesti kao dijela odgojno-obrazovnog sustava – odvijali uz sva ograničenja pedagoškog pristupa kojemu je jedan od primarnih ciljeva bio “oblikovati”, “formirati” i “izgrađivati” učenička mišljenja i stavove te prenositi vrijednosti u skladu s potrebama socijalističkog društva. Od nastavnika se očekivalo da učenike poučavaju samo jednoj, službenoj verziji povijesti, što je u mnogim slučajevima značilo shematizirana i pojednostavljena objašnjenja čak i tamo gdje je historiografija nudila sofisticiranije i kompleksnije odgovore. Tako se povijesno obrazovanje u velikoj mjeri svodilo na učeničko memoriranje i reprodukciju činjenica i interpretacija, te usvajanje vrijednosti, koje su donosili udžbenici i/ili nastavničko predavanje, a ne na poticanje kritičkog i neovisnog mišljenja.

No, oblikovanje slike nacionalne povijesti u udžbenicima svakako je bilo višeslojno, te se u njoj mogu zamijetiti razni elementi koji se međusobno isprepleću i nadopunjavaju. Dvije su dominantne matrice: jedna za razdoblje prije 1918. godine, a druga za prikaz povijesti dviju jugoslavenskih država. U tumačenju nacionalne povijesti prije 1918. godine marksistička interpretacija povijesti imala je manje važnu ulogu nego u prikazu opće povijesti. Uglavnom se svodila na prikaze seljačkih i pučkih buna kao svojevrsnih preteča socijalističke revolucije,⁶ te na (pre)naglašavanje uloge radničkog pokreta na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.⁷ Naprotiv, veću su važnost imali neki drugi elementi, ujedno ključni za razumijevanje promjena koje su se dogodile u prvj polovici 1990-ih.

Pod nacionalnom poviješću podrazumijevala se povijest “naših naroda” – termin koji se odnosio na južnoslavenske narode koji su živjeli u SFR Jugoslaviji. Hrvatska je povijest bila prezentirana unutar jugoslavenskog okvira, no u zasebnim nastavnim jedinicama. U osnovnoškolskim udžbenicima iz druge polovice 1980-ih je otprilike 20-30% sadržaja bilo posvećeno hrvatskoj povijesti, 30-40% povijesti “ostalih jugoslavenskih naroda”, te otprilike 30% svjetskoj/europskoj povijesti. Čini se da je zbog takvog omjera bilo malo zadovoljstva i puno didaktičkih problema. Iako su učenici bili preplavljeni golemom količinom događaja, imena i datuma uglavnom iz političke povijesti, istovremeno su se mogli čuti prigovori kako zbog relativno malo prostora namijenjenog prikazu hrvatske povijesti, tako i zbog lošeg znanja učenika o povijesti ostalih jugoslavenskih naroda.⁸ Ipak, slika koju su učenici dobivali o “našim narodima” bila je pozitivna, utemeljena na afirmativnim momentima u njihovoj povijesti, naročito kulturnim dostignućima. U takvom su prikazu kao nacionalni

6 Tako je, primjerice, nastavnom jedinicom o seljačkoj buni 1573. dominirala slika Krste Hegedušića na kojoj su prikazani seljaci u jurišu dok se iznad njihovih glava viju goleme crvene zastave. Slika je uklonjena u izdanju udžbenika iz 1992. godine. Usporediti: Makek, Adamček, 1985, 162-6, 179 i Makek, Adamček, 1991, 125-126

7 Npr., Pavličević et al., 1986, 136, 147, 157, 163, 170.

8 Za prvo vidjeti, primjerice, tekst F. Tuđmana u *Kritici* br. 17/1971 (*Ostaci dogmatsko-unitarističkih shvaćanja u “novim osnovama nastavnog plana i programa*), a za drugo istraživanje *Nacionalno i jugoslavensko od početka 19. stoljeća do 1918. godine u srednjoškolskim udžbenicima povijesti* prezentirano na Prvoj interkatedarskoj konferenciji jugoslavenskih povjesničara u Beogradu 1982. godine, te prijedlog zajedničke programske jezgre za nastavu povijesti (*Nastava povijesti* 1/1984).

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

junaci slavljani svi oni koji su na ovaj ili onaj način postali simbolima zbližavanja jugoslavenskih naroda, naročito Hrvata i Srba, poput Ćirila i Metoda, Ljudevita Gaja, Josipa Jurja Strossmayera, Petra II. Petrovića Njegoša, Frana Supila i drugih.

Tumačenje povijesti Južnih Slavena temeljilo se na isticanju njihove zajedničke povijesne sudbine malih naroda koje stalno ugrožavaju velike slike (Franačka, Bizant, Osmansko Carstvo, Njemačka, SSSR) i susjedni narodi (Talijani, Mađari, Austrijanci, Grci, donekle Bugari). Naglašavala se njihova težnja za slobodom nakon stoljeća tuđinske vlasti pod kojom nije moglo biti nikakva napretka, a rečenice koje su isticale potrebu za zajedničkom borbom protiv strane dominacije prožimale su udžbenike. Tako je, primjerice, nastavni plan i program iz 1984. godine tražio da se učenicima protumači kako je “raspirivanje nacionalnih sukoba i mržnje” među južnoslavenskim narodima, a naročito među Hrvatima i Srbima, “trebalo omogućiti jačanje tuđinske vlasti i ekonomsko potčinjavanje”.⁹ Od učitelja se očekivalo da usade učenicima ideju o nazadovanju naroda pod stranom vlašću kao uvjerenje, te ih upozoravaju na primjere nesloge i međusobnih sukoba koji su slabili obrambenu snagu zemlje i utirali put tuđinskoj vlasti.¹⁰ Krajnji cilj takvog teleološkog povijesnog prikaza bio je dokazati kako je stvaranje vlastite nacionalne države – u ovom slučaju Jugoslavije – jedina mogućnost za nesmetani razvoj, te rješenje svih problema i povijesnih nepravdi. Upravo je to davalo interpretativni okvir za prikaz povijesti južnoslavenskih naroda do ujedinjenja, o čemu govore i sljedeći primjeri iz udžbenika za sedmi razred:¹¹

U prošlosti su se naši narodi često borili protiv zajedničkih neprijatelja, npr. protiv Bizanta, Mađara, Turaka i Nijemaca. U tim borbama često su pomagali jedni drugima i tako se zbližavali, a srodni jezici su im pri tome pomogli.

Vodeći borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, svaki je naš narod istodobno došao do spoznaje o potrebi međusobne povezanosti u zajedničkoj borbi. Ta će spoznaja u drugoj polovici XIX st. prerasti u težnju za ujedinjenjem svih naših naroda u zajedničku državu.

U borbi protiv Austro-Ugarske i Turske sve više raste spoznaja naših naroda da će samo zajedničkim snagama moći uspjeti. Tako se razvija i jača ideja o potrebi stvaranja jugoslavenske države, koja će se ostvariti nakon poraza spomenutih dviju velesila u prvome svjetskom ratu.

⁹ Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja, 1984, 8

¹⁰ Makek et al., *Metodički priručnik*, 1987, 66, 87, 90; Makek, Adamček, 1985, 56, 87, 116-7, 123.

¹¹ Pavličević et al., 1986, 189, 48, 117

U kojoj je mjeri motiv zajedništva u borbi protiv tuđina imao snažno mjesto u tumačenju povijesti svjedoče primjeri u kojima se ti obrasci ponavljaju i u onim nastavnim jedinicama koje na prvi pogled nemaju s njima ništa zajedničkog, pri čemu se suvremena iskustva i pouke – naročito one iz NOB-a, prenose unatrag kroz vrijeme i prostor na daleku prošlost. Primjerice, isticana je “uporna borba za slobodu” Ilira i Tračana kao “njihov doprinos našem razvitku”, grčko-perzijski rat trebao je pomoći učenicima da shvate kako je i “mali narod nepobjediv ako se hrabro i jedinstveno bori za svoju slobodu”, dok je Peloponeski rat upozoravao da “nesloga i bratoubilački rat vode gubitku slobode i izdaji domovine”.¹² U prikazu nacionalne povijesti bio je to motiv pred kojim su blijedili inače neupitni principi historijsko-materijalističke interpretacije povijesnih događaja. O tome svjedoči uputa nastavniciima kako tumačiti učenicima zrinško-frankopansku urotu protiv centralne vlasti: ono što bi “u Evropi bila reakcionarna pobuna feudalaca, u Hrvatskoj je to opravdana borba za osamostaljenje i slobodan razvoj Hrvatske”, te “pokušaj stvaranja zajedničke fronte plemstva, građanstva, seljaštva, Hrvata i Srba”.¹³ Slično je i s periodizacijom europske i svjetske povijesti 19. stoljeća gdje je ključnu kronološku razdjelnicu činila Pariška komuna (“prva proleterska država”); naprotiv, u prikazu hrvatske povijesti razdjelnicu je predstavljala godina 1848. (zanimljivo, udžbenik je ovdje odstupio od zahtjeva programa u kojemu je početak 1870-ih razdjelnica i u periodizaciji nacionalne povijesti).¹⁴

Idealiziranoj slici odnosa među “našim narodima” suprotstavljala se predodžba o gotovo svim jugoslavenskim susjedima kao neprijateljima. Slika koju su učenici dobivali o državama i narodima u hrvatskom/ jugoslavenskom susjedstvu u različitim povijesnim razdobljima – kroz udžbenički tekst, ali i slikovni materijal (zemljovide, ilustracije) – temeljila se na oštroj polarizaciji na “nas” i “druge”: “oni” su “ugrožavali naše narode” i “onemogućavali razvoj naših zemalja” (Turci Osmanlije), “nasrnuli na naše zemlje” (Mađari), “pljačkali našu obalu” i “pustošili naše šume” (Mlečani), itd. Sljedeći odlomak karakterističan je primjer:

*Hrvatska je ušla u novi vijek podijeljena između triju gospodara – Venecije, Turske i Habsburgovaca. Turci su svojim dijelom vladali grubom silom – bičem, sabljom i kolcem, a Venecija i Habsburgovci silom i podmuklom lukavošću.*¹⁵

Učenici su stjecali vrlo malo znanja o Austriji, iako je Hrvatska 400 godina bila dijelom Habsburške Monarhije, dok se prikaz austrijske povijesti u potpunosti postojeciivao s negativno vrednovanom politikom habsburških vladara. Nešto više

12 Drašković et al., *Metodički priručnik*, 1985, 60, 72

13 Makek et al., *Metodički priručnik*, 1987, 88-89. Gotovo identične upute mogu se pronaći u metodskim uputama za nastavu povijesti istog autora iz 1946. godine! (Makek, 1946, 9)

14 Pavličević et al., 1986, 63, 77; *Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja*, 1984, 7-9

15 Makek, Adamček, 1985, 177

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

informacija može se naći o Mađarima, no one se uglavnom spominju unutar okvira hrvatsko-mađarskih odnosa i promatraju isključivo iz hrvatske nacionalne perspektive. Ta je slika bila negativna za rani srednji vijek i posebice za 19. stoljeće, te uglavnom neutralna za 20. stoljeće i razdoblje između 11. i 18. stoljeća. Povijest Talijana uglavnom je reducirana na povijest Mletačke Republike i borbu za kontrolu nad dalmatinskom obalom, s nekoliko izuzetaka koji uključuju renesansu (pozitivno), revoluciju 1848. i ujedinjenje (dijelom negativno zbog kasnijeg iredentističkog pokreta) i fašizam (negativno).¹⁶

Najnegativnija slika sigurno je pripadala Turcima Osmanlijama, a može se uočiti još u udžbenicima krajem 19. stoljeća.¹⁷ Za 16. i 17. stoljeće temeljila se na predodžbi o "Turcima" (naziv koji se dosljedno koristi u udžbenicima) kao o osvajačima i uništavateljima država i kulture Južnih Slavena, a za 19. stoljeće na prezirnom stavu o Osmanskom Carstvu kao najzaostalijoj državi u Europi i stereotipnoj slici o "bolesniku na Bosporu", frazi koja se redovito ponavljala bez ikakvog dodatnog objašnjenja o kontekstu u kojem je izrečena. Ova je negativna predodžba bila tek donekle umanjena pozitivnim prikazom islamske kulture, no to je bilo rezervirano samo za povijest Bosne, iako su neki dijelovi Hrvatske bili u sastavu Osmanskog Carstva više od 200 godina.¹⁸ Značajna pažnja posvećuje se ulozi koju su "naši narodi" imali u borbama protiv Turaka, pri čemu se detaljnošću ističu opisi bitaka na Kosovu polju (1389), Mohačke bitke (1526) i bitke kod Sigeta (1566). Ključnu ulogu u zaustavljanju turskih prodora imala je u tom prikazu bitka kod Siska (1593), dok se istovremeno uopće ne spominju neki od ključnih momenata u osmanskim osvajanjima poput Sulejmanove opsade Beča (1529) ili bitke kod Lepanta (1571).¹⁹ U udžbenicima iz 1980-ih također je zamjetan stereotip o "našim narodima" kao "predziđu Europe" koja ih, međutim, ravnodušno prepušta njihovoj sudbini; u 1990-ima ponovo ga nalazimo u obliku predodžbe o Hrvatima kao "predziđu kršćanstva":

*Malo je utjehe što su Turci na našem tlu izgubili dah za daljnji prodor u srce Evrope. Dok će naši narodi životariti pod njihovom surovom vlašću, evropski će narodi velikim koracima odmicati u svom razvoju.*²⁰

Upravo ta proizvodnja sjećanja na (stvarnu ili zamišljenu) ugroženost u prošlosti, te osjećaj mogućih prijetnji u budućnosti, činili su jedan od temelja kolektivnog identiteta koji se promicao kroz udžbenike, te povezivao prošlost i sadašnjost jugoslavenskih naroda u ono što je H. Sundhaussen nazvao "jugoslavenskom solidarnom zajednicom". Oslanjajući se, naime, na definiciju E. Renana o naciji kao velikoj solidarnoj zajednici nošenoj osjećajem žrtve, te s jasno izrečenom željom da se nastavi

16 Više u Koren, 2006, 32

17 O tome više u: Jelavich, 1992, 222-231, Agičić, 1998a, 208-11.

18 Koren, 2006, 32. Usporedi s Makek, Adamček, 1985, 127, 124, 128, 153, 158, te Pavličević et al., 1986, 94

19 Slično u udžbenicima s kraja 19. st. Usporediti s: Jelavich, 1992, 224-227

20 Makek, Adamček, 1985, 124. Slično u udžbenicima s kraja 19. stoljeća. Usporediti s: Jelavich, 1992, 222-223

zajednički život, Sundhaussen je identificirao utemeljujuće mitove na kojima se zasnivala “jugoslavenska solidarna zajednica”: zajednička borba svih jugoslavenskih naroda u Drugome svjetskom ratu i žrtve koje u toj borbi podnijeli, osjećaj moguće vanjske prijetnje, samoupravljanje kao posebni jugoslavenski put u socijalizam, vanjskopolitički položaj izvan blokova, jugoslavenski ratni heroji i Titov kult.²¹ Ovdje nam izuzetan primjer nudi jedna od završnih lekcija u udžbeniku za 8. razred iz 1987. godine – *Općenarodna obrana jamstvo je za slobodu i nezavisnost SFRJ*, pri čemu pouke iz prošlosti trebaju pomoći učenicima za orijentaciju u sadašnjosti te poslužiti kao vodič za djelovanje u budućnosti:

*Danas u svijetu još postoje faktori koji nas prisiljavaju da se **pripremamo za obranu svoje slobode i nezavisnosti...** [...] **Oružana borba je osnovni oblik suprotstavljanja agresiji.** [...] Samo na taj način možemo zaustaviti agresora, nanijeti mu gubitke, razbiti njegove oružane snage i istjerati ga iz naše zemlje. [...] Mlada generacija naše zemlje, od koje se s pravom očekuje da bude u prvim redovima borbe za slobodu i nezavisnost naše zemlje, i u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji časno je i dosljedno izvršila sve svoje zadatke i obaveze. [...] Članovi SKOJ-a su i u najtežim borbama služili za primjer i nesebično se žrtvovali za slobodu svojeg naroda. Više od 100.000 članova SKOJ-a palo je u borbi protiv okupatora, oko 40% narodnih heroja Jugoslavije bili su mladi od 25 godina... Sva ta saznanja mladi naraštaji naše zemlje i dalje razvijaju kao primjer kako se živi, bori a, ako zatreba, i gine za slobodu svoje domovine.*²²

U takvom prikazu posebno mjesto dobivaju oni povijesni likovi koji se mogu uvrstiti u dvije kategorije: “boraca za slobodu domovine” i “boraca za bolji život”.²³ U prvoj skupini nalazimo pojedine vladare “narodnih dinastija” (Ljudevit Posavski, Tomislav, Petar Svačić, Samuilo, Stevan Nemanja), domaće plemstvo (Miloš Obilić, knez Lazar, Skenderbeg, Nikola Šubić Zrinski, Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan), gusare, uskoke i hajduke (Neretljani, Petar Kružić), vođe pobuna, ustanaka i pripadnike revolucionarnih organizacija (Karadorđe, Eugen Kvaternik, Goce Delčev, Gavrilo Princip), itd. Pritom se motiv otpora tuđinskoj vlasti i obrane domovine od stranih zavojevača često isprepleće s motivima socijalnog bunta i klasne borbe, zajedništva i nesloge. Tako Matija Gubec i stubički seljaci ustaju protiv velikaša čije je ime Tahy, dok je seljačka buna 1573. godine ujedno ustanak za rušenje feudalnog poretka i izraz hrvatsko-slovenskog zajedništva; Matija Ivanić se bori za prava hvarskih

21 Sundhaussen, 2004, 374-385. Usp. s hrvatskim prijevodom u *Kultura pamćenja i historija*, Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (prij.), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

22 Lovrenčić et al., 1987, 231, 234, 235. Tekst je potkrijepljen fotografijom djece u posjeti vojarni s potpisom “Budući branioci naše slobode i nezavisnosti prilikom susreta s pripadnicima JNA” (str. 230). Također, program iz 1984 (str. 10) ističe kako učenike “posebno treba upozoriti na potrebu čuvanja tajne”. Usp. sa Sundhaussen, 2004, 379-380.

23 Makek et al., *Metodički priručnik*, 1987, 26

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

pučana ali i protiv mletačke vlasti, a hajduci su istovremeno borci protiv Osmanlija i zaštitnici izrabljivanih seljaka.²⁴ Vrijedi istaknuti i prikaz ustanka panonskog kneza Ljudevita koji svoju dugovječnost u udžbenicima vjerojatno dobrim dijelom duguje upravo bogatstvu povijesnih poruka koje se mogu prema potrebi odabirati, kombinirati i interpretirati: o borbi protiv stranih zavojevača (Franaka), međusobnoj suradnji posavskih Hrvata, Srba Timočana i Karantanaca (“prvi pokušaj okupljanja Južnih Slavena u zajedničku borbu za oslobođenje od tuđinske vlasti”), te pouke u vidu posljedica poraza u borbi za slobodu. Vjerojatno ne iznenađuje što se u udžbeniku iz 1992. prikaz istog događaja fokusira na borbu Hrvata za slobodu u kojoj im pomažu Karantanci, dok iz priče u potpunosti nestaju – Srbi!²⁵

Prikaz povijesti dviju jugoslavenskih država temeljio se na drugoj matrici. U udžbeniku nestaju zasebne nastavne jedinice posvećene povijesti pojedinih naroda, a cijela perspektiva postaje jugoslavenska. Nastanak zajedničke države ocjenjuje se kao pozitivna povijesna činjenica, ali se od samog početka naglašava kako je utemeljena “na način koji nije obećavao njezin skladan razvoj zasnovan na nacionalnoj ravnopravnosti”.²⁶ U prikazu međuratne povijesti ističe se neuspjeh nacionalnih buržoazija da međusobnim dogovorima, poput sporazuma Cvetković-Maček, riješe nagomilane probleme.²⁷ Nasuprot buržoaziji koja isključivo štiti svoje uske nacionalne i klasne interese, Komunistička partija Jugoslavije prikazana je kao jedina snaga koja je imala ispravnu viziju rješavanja kako nacionalnog pitanja, tako i teških društvenih i gospodarskih problema. Tako je *partijska povijest*, a ne marksistička koncepcija povijesti, dobila ključno mjesto u udžbeničkoj naraciji. U međuratnom razdoblju je u dvije zasebne nastavne jedinice opisan njezin revolucionarni put od početnih uspjeha preko stagnacije u razdoblju ilegalnosti i diktature do ponovnog jačanja pod Titovim vodstvom. No, tek u prikazu Drugoga svjetskog rata, te naročito poslijeratne povijesti, Partija postaje sveprisutna i rukovodeća snaga.²⁸ Glavni junaci te priče bili su komunisti koji su u borbi “ostavili svoje živote” (Đuro Đaković, sedam sekretara SKOJ-a, Ivo Lola Ribar, Stjepan Filipović, Rade Končar) ili predvodili pobjedonosnu socijalističku revoluciju (“vođe revolucije – Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić”).²⁹

U ovoj je verziji povijesti posebno važno mjesto imala zajednička borba svih jugoslavenskih naroda i narodnosti protiv fašizma tijekom Drugog svjetskog rata kao temelj jugoslavenskog “bratstva i jedinstva, zajedničkog života i ravnopravne suradnje”, što je bio jedan od najvažnijih edukativnih ciljeva tijekom cijelog razdoblja

24 O tome više u: Žanić, 1998, 304-35 i Brkljačić, 2006, 189. Također usporediti s primjerima u udžbeniku za 6 razred: Makek, Adamček, 1985, 162-6, 179, 189.

25 Makek, Adamček, 1985, 43-4; Makek, 1992, 29.

26 Pavličević et al., 1986, 227

27 Lovrenčić et al., 1987, 53, 55, 71-72, 75.

28 Ibid., 61-64, 68-69, 73-76.

29 Ibid., 68-69, 73, 112, 115, 217

komunističke Jugoslavije.³⁰ Udžbenik je nudio prikaz u kojem su na jednoj strani bili okupatori i njihovi domaći pomagači (ustaše, četnici, folksdojčeri i drugi kolaboracionisti), a na drugoj strani većina pripadnika svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, radnika, seljaka i inteligencije, koji su se digli na ustanak pod vodstvom Tita i KPJ.³¹ Naglašavalo se jedinstvo narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije kao osnova legitimiteta druge Jugoslavije, a žrtve koje su jugoslavenski narodi podnijeli kao kamen temeljac jugoslavenskog bratstva i jedinstva, te zalog koji obvezuje buduće generacije. Koliko se važnosti posvećivalo toj temi govore i upute za nastavnike prema kojima je od ukupno 70 sati nastave u osmom razredu čak 29 trebalo posvetiti obradi Drugoga svjetskog rata, od čega 20 sati zblanjanima u Jugoslaviji.³²

U prikazu tih događaja važnu su ulogu imali partizanski borci, narodni heroji i pali junaci koji su položili svoje živote za slobodu jugoslavenskih naroda. Isticala se njihova hrabrost, moral i samoprijegor, no većinom su ostali anonimni – možemo ih pronaći tek kao bezimene junake/junakinje poput, primjerice, zarobljene partizanke koja prkosi njemačkim vojnicima na fotografiji snimljenoj prilikom desanta na Drvar 1944. godine.³³ No, najistaknutije mjesto u tim je udžbenicima imao Tito. Njegov se osobni kult temeljio na nekoliko elemenata koji su ujedno činili i ključna uporišta u prikazu nacionalne povijesti 20. stoljeća, naročito one poslijeratne: uoči rata je konsolidirao rascijepanu i marginaliziranu partiju; imao je odlučnu ulogu u organiziranju ustanka i rukovođenju vojnim operacijama tijekom rata; poslije rata je zajedno s Partijom preuzeo odgovornost za razvoj zemlje, pružio odlučan otpor Staljinu, vodio Partiju u izgradnji samoupravljanja kao posebnog jugoslavenskog puta u socijalizam, te imao ključno mjesto u utemeljenju pokreta nesvrstanih.³⁴ Tako je Tito evoluirao od “dugogodišnjeg prekaljenog revolucionara” i “požrtvovnog borca revolucije”, do “najveće i najzaslužnije ličnosti naše narodnooslobodilačke borbe” i političara kojega je “sav napredni svijet priznavao ne samo vođom Jugoslavije, već i jednim od najvećih državnika svijeta od završetka rata”. Ovakav je prikaz bio potkrijepljen brojnim slikama Tita u raznim razdobljima i događajima, što je pridonosilo percepciji njegove osobe kao jednog od ključnih pokretača ne samo jugoslavenske, nego i svjetske povijesti u 20. stoljeća.³⁵

U takvom prikazu uglavnom nije bilo mjesta za problematične strane jugoslavenske povijesti, kao ni za kritičku evaluaciju Titove uloge. Naročito se to odnosilo na povijest narodnooslobodilačke borbe koja je i u udžbeniku iz 1987. zadržala mitske dimenzije. Iako je poslijeratna povijest prikazana nešto diferenciranije i kompleksnije nego u udžbeniku iz 1970-ih godina, pa se čak oprezno ukazuje na pogrešne

30 *Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja*, 1984, 5.

31 Usp. Höpken, 1996, 166, Sundhaussen, 2004, 378

32 Dvoržak et al., *Metodički priručnik*, 1989, 20-21.

33 Lovrenčić et al., 1987, 145

34 Više u: Höpken, 1996, 102-111; Gow, 1997, 36-39; Sundhaussen, 2004, 382-385

35 Lovrenčić et al., 1987, 64, 73, 169-170, 229-230. Usporediti s: Najbar-Agičić, 2006, 379-383

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

procjene Partije ili na postojanje različitih struja i sukoba u Partiji i društvu,³⁶ tekst je ipak napisan jezikom koji problematiku više zamagljuje nego rasvjetljava. Osjetljiva, kontroverzna i za komunističke vlasti neugodna pitanja nikad nisu zapravo postala predmetom poučavanja ili su se izbjegavala; zbog toga je u svojoj analizi W. Höpken zaključio kako su “udžbenike iz Titova razdoblja činile problematičnima ne toliko pristrane i jednostrane interpretacije o ključnim pitanjima, koliko neuravnoteženo i selektivno povijesno pamćenje”.³⁷ Tako, primjerice, jedno od najtraumatičnijih pitanja – masovna stradanja ratnih zarobljenika i civilnog stanovništva u razdoblju neposredno nakon završetka rata – nikad nije našlo svoje mjesto u udžbenicima. U nekim drugim slučajevima pronalazilo se opravdanje za represiju poput onoga da je dio članova Partije koji se 1948. izjasnio za Staljina bio interniran na Golom otoku “jer je prijetila opasnost da se oni s oružjem stave na stranu napadača na Jugoslaviju” ili kako je rukovodstvo SKJ prekinulo s demokratizacijom zemlje sredinom 1950-ih jer je procijenilo da bi “višepartijski sistem vodio rascjepu u Savezu komunista, otvorio put u anarhiju, ugrozio uspješno ostvarivanje samoupravljanja, izazvao sukobe, oživio snage poražene u revoluciji, pa možda i otvorio put građanskom ratu u zemlji”.³⁸ Rješavanje nacionalnog pitanja se uglavnom poistovjećivalo s rješavanjem klasnog pitanja, tj. “likvidacijom buržoazije” koja se prikazivala odgovornom za nacionalnu i socijalnu opresiju u prvoj Jugoslaviji, a sve manifestacije nacionalizma u poslijeratnom razdoblju opisivane su kao trenutačne devijacije koje su uspješno prevladane provođenjem partijske politike i nadasve Titovom osobnom intervencijom.³⁹ Na sličan se način u udžbeniku iz 1987. godine pristupalo i objašnjavanju drugih problema unutrašnjeg razvoja za Titova života, pa su se čak i “goleme teškoće” do kojih je došlo tek *nakon* Titove smrti mogle riješiti ako se ustraje na Titovom putu: “samoupravljanju nema zamjene, samo se mora modernizirati kako bi se oslobodila energija i stvaralaštvo koje je još sputano birokratskim stegama”.⁴⁰ Tako je u udžbeniku potkraj 1980-ih Tito i dalje, poput svojevrsnog *deus ex machina*, nudio rješenja za sva prošla, postojeća i buduća pitanja socijalističkog razvoja zemlje sve dok je ona i dalje koračala njegovim stopama. Možda se na taj način može objasniti i činjenica da se Titova smrt spominje samo usputno i gotovo nevoljko, tek u dijelu jedne rečenice *uvodnog* teksta u cjelinu *Razvoj socijalističke Jugoslavije*, pa je tako zadnja slika koju su učenici na kraju svojeg obveznog školovanja trebali ponijeti sa sobom bila ona o Titu kao utemeljitelju pokreta nesvrstanih, te upornom borcu za mir, napredak i ravnopravne odnose među narodima svijeta.⁴¹

36 Ibid., 198, 201, 205, 209, 211, 216, 219-220

37 Höpken, 1996, 105

38 Lovrenčić et al., 1987, 206, 211-12

39 Ibid., 203, 216, 219-220. Vidjeti također Höpken, 1996, 108-109

40 Lovrenčić et al., 1987, 198-199, 209, 211

41 Ibid., 198, 229-230. Također, *Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja*, 1984, 10

Dok je potkraj 1980-ih godina "jugoslavenska solidarna zajednica sve više tonula u pozadinu kako u medijima, literaturi i umjetnosti, tako i u sportu i popularnoj glazbi",⁴² još uvijek je živjela u tekstovima udžbenika koji su tako ostali jedno od njezinih posljednjih uporišta. Ovdje bismo mogli govoriti o obliku kulturnog sjećanja koji je dobio "tako čvrstu konzistenciju da može doći u konflikt sa socijalnom i političkom stvarnošću sadašnjice [...] u svrhu proizvođenja i održavanja *neistovremenosti*".⁴³ Nastava povijesti dočekala je promjene početkom 1990-ih godina u stanju svojevrstne letargije u kojoj su pojedinačna nastojanja za didaktičkim inovacijama bila više izuzetak nego pravilo. Upravo dugogodišnji pristup povijesnom obrazovanju u kojemu je mogla postojati samo jedna, službena i kontrolirana verzija povijesti – "režimska povijest", kako ju je svojedobno nazvala Mirjana Gross,⁴⁴ ostavio je nastavnike nespremnima u situaciji kad su se zajedno sa svojim učenicima morali suočiti s mnogo paralelnih i suprotstavljenih "istina" koje su se potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih otvoreno natjecale u politici i medijima. Tako je rezultat promjena u prvoj polovici 1990-ih bio podjednako autoritativan udžbenički diskurs – samo što je njegov sadržaj bio drugačiji!

Oblikovanje nove slike nacionalne povijesti u udžbenicima iz prve polovice 1990-ih

Okolnosti i način na koji se između 1991. i 1995. godine (pre)oblikovala nastava povijesti u Hrvatskoj važan su faktor za razumijevanje mnogih današnjih rasprava kojima ću se vratiti u posljednjem poglavlju ovog rada. U tom su razdoblju udžbenici i programi povijesti prošli kroz značajne i opsežne promjene koje su, međutim, tek u manjoj mjeri uslijedile zbog opravdanih historiografskih i pedagoških potreba za reformom povijesnog obrazovanja. Povijest i nastava povijesti postale su, naime, zanimljivima iz posve drugog razloga: trebale su ponovo poslužiti u svrhu legitimizacije nove političke elite i njezinih ciljeva.⁴⁵ U takvim je okolnostima i nastava povijesti dobila na važnosti, no to se je više odrazilo u povećanju satnice nego u kvalitativnim promjenama: u petom razredu osnovne škole je u šk. god. 1991/92. povećan broj sati s jednog na dva, dok je povijest postala obvezni predmet u sva četiri razreda gimnazija, te u jednom ili dva razreda strukovnih škola. Pritom je bilo karakteristično da su se dodavali novi sadržaji, te mijenjale ideološke i interpretativne paradigme, dok je didaktičko-metodički pristup ostao isti kao u prethodnom razdoblju: ponovno su ga obilježili selektivnost, naglašena vrijednosna orijentiranost i usmjeravanje učeničkog mišljenja u željenom smjeru. Zanimljivo je također da su se promjene – koje

42 Sundhaussen, 2004, 386

43 Assman, 2005, 27

44 Gross, 1994, 159

45 Höpken, 1996, 112

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

bi se onodobnom terminologijom mogle sažeti kao “deideologizacija”, “izdvajanje hrvatske povijesti iz jugoslavenskog okvira” i “rasterećenje” – prvo provodile u udžbenicima, a tek potom u nastavnim planovima i programima, što je svakako bilo olakšano postojanjem samo jednog udžbenika po razredu.

“Deideologizacija”

Prve značajnije promjene u nastavi povijesti dogodile su se uoči početka šk. god. 1991/92. Objavljeni su “inovirani” planovi i programi⁴⁶ – koji su se još uvijek temeljili na programima iz druge polovice 1980-ih – te istodobno unesene izmjene u postojeće udžbenike.⁴⁷ Ove se promjene mogu označiti kao prijelazna faza i obično su se u onodobnim materijalima nazivale “deideologizacijom”. U početku su podrazumijevale više ili manje uspješno uklanjanje interpretacija inspiriranih marksističkim pogledom na povijest, no kasnije su – osobito nakon 1992. godine – označile i uklanjanje “nepoćudnih” sadržaja iz udžbenika te njihovu zamjenu novima. Tako je “deideologizacija” zapravo značila nešto drugo od onoga što bi ovaj termin mogao sugerirati: njezin je konačan rezultat do sredine 1990-ih bila zamjena jedne ideologije drugom, sada nacionalistički determiniranom. U svojoj komparativnoj analizi postjugoslavenskih udžbenika u prvoj polovici 1990-ih, W. Höpken je istaknuo tri zajednička obilježja promjena u hrvatskim i srpskim udžbenicima: “renacionalizacija”, “dejugoslavizacija” (prema Höpkenu, najsnažnije provedena upravo u hrvatskim udžbenicima), te “detitoizacija”.⁴⁸

No, “deideologizacija” – ili barem ono što se pod time podrazumijevalo – nije se u svim udžbenicima provodila na isti način: u onima od petog do sedmog razreda izmjene su više zahvatile prikaz opće nego nacionalne povijesti, dok se u udžbeniku za osmi razred dogodilo upravo obratno. Neke od njih, poput promjena naslova i redoslijeda nastavnih jedinica u prikazu nacionalne povijesti srednjeg i ranog novog vijeka, nisu imale nikakve veze s “deideologizacijom”. Primjerice, cjelina *Južni Slaveni u ranome srednjem vijeku* preimenovana je u *Hrvati i ostali Južni Slaveni u ranome srednjem vijeku*, dok se nastavne jedinice o hrvatskoj povijesti sustavno nastoje stavljati na početak cjelina.⁴⁹ Radilo se zapravo o snažnijem naglašavanju hrvatske povijesti unutar još uvijek postojećeg jugoslavenskog okvira, a upravo će njezino izdvajanje iz tog okvira biti glavni motiv promjena u sljedećim godinama.

⁴⁶ *Nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune)*, 1991, 5, 7, 11, 15. Njihovu objavljivanju prethodila je valorizacija postojećih planova i programa koja je započela još u drugoj polovici 1980-ih godina. *Valorizacija nastavnog plana i programa osnovne škole*, 1991, 19-25, 177

⁴⁷ Između ožujka i srpnja 1991. godine Ministarstvo prosvjete i kulture odobrilo je privremenu uporabu udžbenika povijesti za šk. god. 1991/2. nakon recenzija dr. Brune Kuntić-Makvić (V. razred), dr. Tomislava Raukara (VI. razred) i dr. Mirka Valentića (VII. razred), te izvještaja Franje Medovke, prof. o prvom izdanju udžbenika za VIII. razred. *Glasnik Ministarstva prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske*, 1991, br. 3/4, 5/6 i 9/10.

⁴⁸ Höpken, 1996, 112-117

⁴⁹ Makek, Adamček, 1986, 35, 152-198 i 1991, 35, 154-199

U udžbenicima objavljenima 1991. godine najzamjetnija je bila promjena u terminologiji. Neki su termini sustavno uklanjani (*klasa, klasna borba, proletarijat*), dok su drugi zamijenjeni novima: *buržoazija* je tako postala *građanstvo*; *radnička klasa – četvrti stalež; imperijalizam – razvijeni kapitalizam* (ali je zadržana Lenjinova definicija⁵⁰), itd. Sukladno tome, promijenjeni su i neki naslovi, pa je, primjerice, novi naslov nastavne jedinice *Marx, Engels i Prva internacionala* – iako s više-manje sličnim sadržajem – glasio *Novi društveni slojevi i socijalna pitanja*.⁵¹ Povijest radničkog pokreta i dalje je bila snažno zastupljena (čak je zadržana periodizacija s Pariškom komunom kao razdjelnicom u povijesti 19. st.), iako je jezik prikaza postao neutralniji, te se istovremeno više naglašavao razvoj građanstva i građanskog društva. U udžbenicima za šesti i sedmi razred hrvatska povijest je zadržana unutar jugoslavenskog okvira, te je ostao isti omjer u broju stranica posvećenih hrvatskoj povijesti i povijesti “naših naroda”. Zanimljivo je da su zadržavanje jugoslavenskog okvira dužnosnici Ministarstva kasnije objašnjavali time što su prvi postkomunistički udžbenici “stvarani u vrijeme kada se u Saboru još raspravljalo o modelu konfederalizma”.⁵²

Promjene su ponajviše ipak zahvatile prikaz nacionalne povijesti 20. stoljeća, gdje je ista skupina autora ponudila novi udžbenik za osmi razred osnovne škole. U prikazu opće povijesti promjene su bile manje i mogu se ponajviše uočiti u zamjeni redoslijeda nekih nastavnih jedinica u cjelini o međuratnoj povijesti koja više ne započinje sa SSSR-om, već s razvojem kapitalističkih zemalja, te u dodavanju novih poglavlja o slomu socijalizma i Europskoj ekonomskoj zajednici u cjelini o poslijeratnoj povijesti.⁵³ U prikazu nacionalne povijesti zadržana je jugoslavenska perspektiva, ali je značajno reducirana partijska povijest, te snažnije naglašena hrvatska povijest. Posebice je to vidljivo u opisu međuraća, gdje su uklonjena zasebna poglavlja o radničkom pokretu i KPJ, te zamijenjena nastavnim jedinicama o hrvatskoj povijesti. Već se u ovom udžbeniku može zamijetiti kako Hrvatska seljačka stranka postupno preuzima mjesto koje je dotad pripadalo KPJ, posebice u tumačenju nacionalnog pitanja, što će se u još značajnijoj mjeri potencirati u udžbenicima i programima nakon 1992. godine. Naročito je zamjetna promjena u ocjeni sporazuma Cvetković-Maček koji se sada tumači kao važan korak u rješavanju hrvatskog pitanja, te prekretnica u političkom razvoju Kraljevine Jugoslavije.⁵⁴ Najviše je promjena ipak pretrpio prikaz Drugoga svjetskog rata, gdje je drastično reduciran broj nastavnih jedinica posvećenih NOB-u (s 14 na 6, od čega su dvije posvećene Hrvatskoj). Iako je uloga KPJ i dalje snažno naglašena, više nema izjednačavanja narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, dok je sintagmu o “bratstvu i jedinstvu”

50 Pavličević et al., 1991, 108-110

51 Pavličević et al., 1986, 33 i 1991, 33

52 Izjava ministra Vlatka Pavletića na konferenciji za tisak (Večernji list, 31.3.1992, Vjesnik, 31.3.1992)

53 Lovrenčić et al., 1991, 6-19, 145, 151-152

54 Ibid., 68, 70

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

iskovanom u zajedničkoj borbi jugoslavenskih naroda protiv fašizma zamijenila ona o “teškom građanskom ratu” prouzročeniim “političkim, socijalnim i vjerskim suprotnostima”.⁵⁵

S druge strane, začuđujuće je malo izmjena u prikazu prvih dvaju poslijeratnih desetljeća, pa tek opis događaja od kraja 1960-ih naovamo donosi značajnije interpretativne razlike. Naročito se to odnosi na novu ocjenu “hrvatskog proljeća” (pozitivno; iako se sam termin ne koristi), te samoupravljanja koje se sada proglašava neuspjelim eksperimentom, dok se cijelo razdoblje od 1971. do 1980. ocjenjuje kao vrijeme kada je “partijska birokracija ostvarila svoju najjaču, najoštriju i najpotpuniju vlast”.⁵⁶ Opisom raspada države koji je uslijedio nakon Titove smrti samo se pojačava dojam kako je jedino Tito držao zemlju na okupu. Cijelo poglavlje doimlje se dramatičnim zbog uporabe emotivnog jezika inače nesvojstvenog bezličnom tekstu, kako u opisu unutarnjih prilika (“Drama Jugoslavije približava se raspletu, ali je još neizvjesno hoće li do njega doći mirnim putem ili na tragičan način...”), tako i njezina međunarodnog položaja (“Jugoslavija je zbog potpuno izmijenjenih odnosa u svijetu izgubila značenje za sve ostale države” i “svojim unutrašnjim sukobima postala je briga svojih susjeda, cijele Europe i SAD”).⁵⁷ Ipak su neke osjetljive i kontroverzne teme poput Bleiburga i “križnog puta”, suđenja Stepincu, itd. ponovo izostale ili su se spominjale tek kao uputa na sadržaj povijesne čitanke gdje su po prvi puta detaljnije obrađene, što je kasnije poslužilo kao polazišna točka za napade na udžbenik.

“Izdvajanje hrvatske povijesti iz jugoslavenskog konteksta”

Drugi val promjena započeo je još tijekom školske godine 1991/92, a svoj je vrhunac doživio u proljeće i jesen 1992. godine – vjerojatno ne i slučajno nakon priznanja neovisnosti. Ovog puta je izvršen snažan politički pritisak kojim su se tražile radikalnije promjene udžbenika, a nastava prirode i društva, te povijesti, postala je predmetom polemika u tisku, rasprava saborskih zastupnika, te saborskog Odbora za naobrazbu, znanost, kulturu i šport. Polemike je u rujnu 1991. godine pokrenuo udžbenik *Moja domovina* za 4. razred osnovne škole osobito zbog naslovnice i pripadajuće radne bilježnice u kojoj je otisnuta karta Republike Hrvatske bez Baranje u vrijeme kada je taj dio Hrvatske bio okupiran.⁵⁸ Očekivano, rasprave su se ubrzo usmjerile na udžbenik i novoobjavljenu čitanku za povijest u 8. razredu osnovne škole.⁵⁹ Zbog toga je Zavod za školstvo izradio posebne upute za rad s povijesnim

55 Ibid., 115. Više o promjenama u prikazu Drugoga svjetskog rata u udžbenicima vidjeti u: Höpken, 1996, 163-170 i 1998, 85-88, te Najbar-Agičić, 2000, 214-226.

56 Lovrenčić et al., 1991, 179, 182

57 Ibid., 183, 188

58 O udžbeniku se raspravljalo i na saborskoj sjednici 29.3.1992. godine. Školske novine, 7.4.1992 (*Još jednom o “sumnjivim” udžbenicima*); Glasnik, 13.4.1992 (*Tko odgovara za udžbenike?*)

59 Pokraj 1991. “Školske novine” su objavile negativnu recenziju udžbenika *Čovjek u svom vremenu 4* koju je na traženje ministra Vlatka Pavletića izradio Hrvoje Šošić (*Izvan prostora i vremena*, 22.10.1991. i *Propala povijest propalog ustava propalog sustava*

udžbenicima koje su upućene u sve škole početkom veljače 1992. godine, te *Katalog znanja* koji se trebao koristiti “u školskoj godini 1991/92, odnosno do izmjene nastavnog programa i tiskanja novih udžbenika”.⁶⁰

Polemike su kulminirale na saborskoj sjednici 28. ožujka 1992. kada su neki saborski zastupnici HDZ-a (Vice Vukojević, Šime Đodan, Neven Jurica i drugi) optužili Ministarstvo prosvjete i ministra Vlatka Pavletića zbog “projugoslavenskih sadržaja” u udžbenicima, te “zbog neuspjeha u čišćenju udžbenika od svega što nije u službi hrvatske države”.⁶¹ Najviši dužnosnici Ministarstva su na konferenciji za tisak dva dana kasnije odbacili optužbe te ustvrdili kako su neki od spornih udžbenika i priručnika već izmijenjeni ili povučeni iz uporabe, ali i prebacili krivnju na Sveučilište i nastavnike: Sveučilište “u ovom trenutku nije u stanju publicirati udžbenike iz humanističkih znanosti”, dok bi povlačenje svih udžbenika proizvelo daleko poraznije rezultate s obzirom da među nastavnicima “ima još mnogo unitarista” (*sic!*).⁶² Cijela je afera bila jedan od razloga ostavke ministra prosvjete i njegovih pomoćnika u travnju 1992. godine, te smjenjivanja direktora Zavoda za školstvo. Nova ministrica prosvjete Vesna Girardi-Jurkić potpisala je nekoliko dana kasnije (24. travnja) naredbu kojom su povučeni sporni udžbenici s pripadajućim radnim bilježnicama i povijesnim čitankama (na temelju Zakona o udžbenicima iz 1978. godine!), te suspendiran dio programa povijesti, uz obrazloženje da su “neadekvatni vremenu i nastalim društvenim promjenama, dijelom su prožeti jugoslavenskim unitarističkim duhom i izrađeni na svjetonazoru marksističko-materijalističke ideologije i klasne svijesti, te više ne odgovaraju suvremenim zahtjevima odgoja i obrazovanja i estetskim standardima.”⁶³ Uz naredbu je donesen i “obvezatni naputak” s popisom nastavnih sadržaja do kraja šk. god. 1991/92. koji je potpisao novi zamjenik ministrice prosvjete Nedjeljko Mihanović, ujedno i predsjednik saborskog Odbora za naobrazbu, znanost, kulturu i šport.⁶⁴

O problematici udžbenika povijesti još jednom se raspravljalo u hrvatskom Saboru početkom lipnja 1992. godine, kada je Nedjeljko Mihanović podnio *Izvješće Vlade Republike Hrvatske o stanju školskih udžbenika*.⁶⁵ U njemu su prvenstveno

propale države, 19.11.1991). Uslijedila je reakcija autora udžbenika (*Izvan prostora i vremena?*, 5.11.1991. i *Kakvi su to argumenti?*, 26.11.1991).

60 *Katalog znanja: Povijest V. – VIII. razred*, 1992; Vrgoč, 1992, 203

61 Večernji list, 29.3.1992; Vjesnik, 31.3.1992; Školske novine, 7.4.1992; Danas, 7.4.1992.

62 Večernji list, 31.3.1992; Vjesnik, 31.3.1992; Glasnik, 13.4.1992.

63 Iz uporabe su povučeni osnovnoškolski udžbenici i svi popratni materijali za 4. razred (*Moja domovina*, autori De Zan, Mažuran, Dorofejev), 7. razred (*Čovjek u svom vremenu 3*, autori Pavličević, Potrebeca, Lovrenčić), te udžbenik povijesti za drugi razred srednje škole (*Povijest II*, autori Bilandžić, Jelić, Matković, Pavličević, Stančić, Vukadinović). Suprotno prethodnim slučajevima, povlačenje povijesne čitanke za osmi razred I. Jelića iskorišteno je kako bi se povukao i udžbenik (*Čovjek u svom vremenu 4*, autori Lovrenčić, Jelić, Vukadinović, Bilandžić). Prosvjetni vjesnik, 16.6.1992.

64 Prosvjetni vjesnik, 16.6.1992. N. Mihanović u svojoj knjizi *Na putu do hrvatske državnosti* (231, 240, 241) tvrdi kako je kao predsjednik saborskog Odbora intervenirao u vezi udžbenika i nastavnih programa, te u odabiru recenzenata.

65 Tekst *Izvješća* objavljen je u Školskim novinama od 9.6.1992 (*Udžbenici pred temeljitom promjenom*). Svoje je ocjene, kao i dijelove *Izvješća*, N. Mihanović prije toga iznio u Glasniku od 13.4.1992 (*Kad ćemo pokopati mrtve. Jugoslavija još živi u hrvatskim*

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

apostrofirani priručnici koji obrađuju povijest 19. i 20. stoljeća (udžbenici za sedmi razred osnovne škole i drugi razred gimnazije, te povijesna čitanka za osmi razred). Iako bi tekst zasluživao i detaljniju analizu, ovdje će ipak biti dostatno naznačiti ključne zamjerke i ocjene koje su kasnije utjecale na oblikovanje novih udžbenika. Autorima analiziranih udžbenika se tako ponajviše predbacuje “neuvjerljivi, simulirani osjećaj za tobožnje nove promjene”, te afirmativan prikaz jugoslavenske ideje (“politički draga evokacija bajoslovne jugoslavenske tradicije”) koja se proglašava “temeljnim uporištem svih naših nesporazuma i zabluda od Gaja, Strossmayera do Supila”.⁶⁶ Osobito se proziva *Povijesna čitanka 4* zbog načina na koji prikazuje (ili ne prikazuje) i interpretira pojedine događaje i osobe iz hrvatske povijesti 20. stoljeća (Bleiburg, Jasenovac, proglašenje NDH, Hebrang, Stepinac, urota Vokić-Lorković, uloga KPJ). Tako se, primjerice, čitanka kritizira zašto što ne navodi “ni približan broj ukupnih žrtava blajburške tragedije” te što nije uvršten govor Stjepana Radića na sjednici Narodnog vijeća od 24 studenog 1918. godine koji je danas jedan od najcitiranijih izvora u hrvatskim udžbenicima.⁶⁷ Pritom se ne može izbjeći dojam kako je dobar dio primjedbi oblikovan tako da se izdvoji samo ono što treba poslužiti oštrim kritikama, dok se namjerno izostavlja sve što se u to ne uklapa. Primjerice, navodi se kako u kronologiji nema datuma *proglašenja Banovine Hrvatske* kao “ponovne uspostave hrvatske samobitnosti”, dok na istoj stranici u povijesnoj čitanci postoji datum *sporazuma Cvetković-Maček*, te nekoliko stranica prije i njegove odredbe.⁶⁸ Ovdje bi se teško mogli pobrojati svi primjeri, no svakako vrijedi istaknuti – posebice u svjetlu kontroverzi koje ta problematika izaziva do danas – kritiku jednog od izvornih tekstova *Povijesne čitanke* zbog toga što se u njemu spominje “tzv. NDH” i “tzv. Rimski ugovori”. Stoga autor *Izvjješća* sugerira kako bi se – “ako je sve što se odnosi na hrvatski državni identitet u NDH “takozvano” – genocid nad Srbima, Židovima i Romima također mogao proglasiti “takozvanim”.⁶⁹

Čini se kako su, u nedostatku novog plana i programa, upravo dokumenti poput *Kataloga znanja*, *Obveznog napatka* te naročito *Izvjješća* imali direktan utjecaj na oblikovanje tekstova udžbenika koji su objavljeni tijekom šk. god. 1992/93, posebice onih za sedmi i osmi razred.⁷⁰ Najradikalnije promjene učinjene su u 8. razredu, gdje je odobren novi udžbenik koji je ponudio značajnu promjenu sadržaja i perspektive o nacionalnoj povijesti 20. stoljeća, uvelike u skladu s primjedbama *Izvjješća*. Najbizarniji je svakako bio slučaj 5. razreda u kojem se obrađuje razdoblje prapovijesti

udžbenicima), te u intervjuu Večernjem listu od 17.4.1992. (*Đake učiti istini*). Također, neki su dijelovi *Izvjješća* identični tvrdnjama u spomenutoj recenziji H. Šošića (vidjeti bilj. 56).

66 *Udžbenici pred temeljitom promjenom* (Školske novine, 9.6.1992).

67 Ibid.

68 *Udžbenici pred temeljitom promjenom; Povijesna čitanka 4*, 1991, 41, 53. Ova je ocjena potaknula odgovor Vladimira Žerjavića: *Neprihvatljive ocjene* (Školske novine, 23.6.1992) i *Dr. Ivan Jelić nije konvertit* (Večernji list, 28.6.1992).

69 *Povijesna čitanka*, 69-70; *Udžbenici pred temeljitom promjenom*

70 Ministarstvo kulture i prosvjete je odobrilo privremenu uporabu novih ili prerađenih udžbenika za osnovnu školu nakon izvješća posebne izvjestiteljice za udžbenike dr. Agneze Szabo.

i antike, dakle bez nacionalne povijesti i posebno kontroverznih tema, gdje je postojeći priručnik zadržan još tri godine, te šk. god. 1995/6. zamijenjen "novim" koji potječe s kraja tridesetih godina 20. stoljeća.⁷¹ Nešto suptilnije promjene učinjene su u udžbenicima za 6. i 7. razred: ostali su isti udžbenici, no njihovi su tekstovi prilagođeni novim okolnostima. To se najjasnije može pokazati na primjeru udžbenika za 7. razred, jedinog od apostrofiranih udžbenika koji je "preživio" promjene, doduše bez jednog od autora te nakon znatnijih izmjena teksta, pri čemu se u pojedinim preradama mogu uočiti dijelovi *Izvjješća*. Prvi primjer odnosi se na proces nacionalne integracije u 19. stoljeću.

*Udžbenik iz 1991: Početkom XIX. st. Hrvatska je bila politički i jezično razjedinjena. Svaka je hrvatska pokrajina imala svoje narječje i književnost na tom narječju. [...] Osim toga, ni hrvatsko ime (u to doba) nije bilo zajedničko. Hrvatima su se nazivali kajkavci, a ostali su se zvali Dalmatinci, Slavonci i slično.*⁷²

Izvjješće o stanju školskih udžbenika: *Naglašavanje ovakve nacionalne dezagregacije povijesno je netočno. Hrvatsko narodno određenje kontinuirano se javlja od prvih darovnica hrvatskih narodnih vladara i hrvatskog jezika u zadarskoj katedrali 1077. preko Bašćanske ploče, Vinodolskog zakonika, Poljičkog statuta, Marulićeve Judite, Menčetićevih stihova, Vitezovićevih hrvatskih hipoteza, do Mihanovićeve Horvatske domovine, kao znak kulturno povijesnog prepoznatljivog identiteta.*⁷³

*Udžbenik iz 1992: Početkom XIX. st. Hrvatska je bila politički i jezično razjedinjena. Svaka je hrvatska pokrajina imala svoje narječje i književnost na tom narječju. [...] I pored toga hrvatski narod je živio u kulturno političkoj koheziji. Hrvatsko narodnosno određenje kontinuirano postoji od prvih pisanih dokumenata na hrvatskom jeziku, a pojava narodnog preporoda potiče u Hrvata unutrašnju nacionalnu integraciju [označila S. K.].*⁷⁴

Drugi se primjer odnosi na oprečne prikaze ratne situacije u Srbiji 1914-1916. godine, pri čemu je prikaz stradanja uvijek rezerviran samo za jednu stranu: u udžbenicima iz 1986. i 1991. godine spominju se stradanja srpske vojske i civila, dok u onome iz 1992. jedine žrtve postaju austrougarski ratni zarobljenici. Dodatno upada u oči memoarska literatura na koju se poziva *Izvjješće*: u njoj ima mnogo primjera stradanja

71 B. Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, 1992 i Ž. Jakić, *Povijest staroga vijeka*, 1994.

72 Pavličević et al., 1991, 56

73 *Udžbenici pred temeljitom promjenom* (Školske novine, 9.6.1992).

74 Pavličević, Potreblica, 1992, 51. U kasnijim izdanjima udžbenika (1996. i dalje) označeni je dio izbačen.

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

ratnih zarobljenika tijekom povlačenja od Niša do Valone od gladi, zaraznih bolesti, hladnoće i iznemoglosti, no ne i o namjernim masakrima koje bi počinila srpska vojska. O broju ljudi koji nisu preživjeli povlačenje i kasnije talijansko zarobljeništvo oba djela navode slične brojke, no sami njihovi autori tvrde kako ne mogu u potpunosti biti sigurni u preciznost iznesenih podataka.⁷⁵ Stoga ovaj slučaj ostaje jasan primjer manipulacije činjenicama, te dobiva sasvim određeni značaj s obzirom na vrijeme i kontekst u kojem se događa, te čitateljstvo kojemu je namijenjen.

Udžbenik iz 1991: Vrhovna komanda austrougarske vojske organizirala je prvi napad protiv Srbije još ljeti 1914. Međutim, srpska vojska, iako umorna od prvoga i drugoga balkanskog rata, porazila je napadače u bici na planini Ceru. [...] Tek u jesen 1915. Austro-Ugarska je poduzela nov napad na Srbiju. [...] Iscrpljena srpska vojska povlačila se prema jugu uz velike gubitke. [...] Ne pomirivši se s predajom, povukla se zimi 1915/16. kroz teško prohodne crnogorske i albanske planine do mora. Pritom je velik broj vojnika i civilnih bjegunaca umirao od iscrpljenosti, gladi, bolesti i studeni.⁷⁶

Izješće o stanju školskih udžbenika: U poglavlju Prvi svjetski rat. Jugoslavenski narodi u prvom svjetskom ratu, nema spomena o masakru hrvatskih vojnika zarobljenih 1914. u bitki na planini Ceru (ukupno svih nacionalnosti oko 65.000). Poubijani su na povlačenju 1915/16. od Niša prema Valoni. U Valoni je talijanskim vlastima izručeno samo oko 25.000 vojnika. (Vidi: Dr. fra Gabro Cvitanović: Ratni dnevnik (1914-1918), Split, 1984. i Mile Budak: Ratno roblje.)

Udžbenik iz 1992: U zemlju je stizalo na tisuće smrtnica, ubogaljenih i ranjenih vojnika. Nakon bitke na planini Ceru 1914. godine Srbijanci su izvršili masakr hrvatskih vojnika i vojnika ostalih nacionalnosti austrougarske vojske. Prema nekim podacima, od 65000 zarobljenih vojnika talijanskim je vlastima u Valoni izručeno samo oko 25000. Ostali su ubijeni pri povlačenju 1915/1916. od Niša prema Albaniji.⁷⁷

U udžbenicima objavljenim tijekom šk. god. 1992/93. dovršeno je oblikovanje nove slike povijesti koja je sada uglavnom reducirana na jednu dimenziju – cjelokupna povijest postaje pripovijest o tisućljetnoj borbi hrvatskog naroda za stvaranje vlastite nacionalne države. To je popraćeno izdvajanjem nastavnih jedinica o hrvatskoj povijesti iz jugoslavenskog okvira, te redefinicijom koncepta nacionalne povijesti.

⁷⁵ Jurišić, 1984, 198-9; Budak, 1995, 415. Isti se podaci mogu pronaći u prvom izdanju knjige D. Pavličevića *Povijest Hrvatske* (1994, 297) te u nešto ublaženoj varijanti u drugom izdanju (2002, 303).

⁷⁶ Pavličević et al., 1991, 206, nastavna jedinica *Prvi svjetski rat*.

⁷⁷ Pavličević et al., 1992, 167, nastavna jedinica *Hrvatski narod u Prvome svjetskom ratu*.

Ponovno možemo zamijetiti dva obrasca, jedan u udžbenicima za šesti i sedmi razred, a drugi u udžbeniku za osmi razred. Izdvajanje iz jugoslavenskog okvira bilo je lakše provesti u udžbenicima za šesti i sedmi razred gdje su već postojale zasebne nastavne jedinice o hrvatskoj povijesti u kojima je težnja za stvaranjem samostalne države bila jedan od ključnih elemenata. Okvir je postojao, samo ga je trebalo popuniti odgovarajućim sadržajima, o čemu svjedoči sljedeći primjer:

Udžbenik iz 1986: Svi naši narodi na početku povijesnog razdoblja koje počinjete učiti, bili su pod vlašću Habsburške Monarhije i Turskog Carstva – živjeli su u različitim političkim, kulturnim i ekonomskim uvjetima. Nakon stoljetne borbe jugoslavenski narodi su se oslobodili i na samom kraju razdoblja koje ćete učiti ujedinili te stvorili zajedničku državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Zbog dugotrajne tuđinske vlasti i kasnog ukidanja feudalnog društva, u jugoslavenskim se zemljama kapitalistička privreda sporo razvijala.⁷⁸

Udžbenik iz 1992: Hrvatski je narod na početku spomenutoga povijesnog razdoblja bio najvećim dijelom u sastavu Habsburške Monarhije, a južna Hrvatska s velikim dijelom obale u sklopu Venecije. [...] Zbog kasnog ukidanja feudalnog društva s područja cijele Monarhije i dugotrajne turske opasnosti, hrvatske zapadne zemlje nisu mogle slijediti gospodarski razvoj europskih zemalja. Hrvatski je narod, međutim, ustrajao i nastojao ostvariti samostalnu i suverenu hrvatsku državu.⁷⁹

Pod nacionalnom se poviješću sada podrazumijevala isključivo povijest Hrvata, ne samo u Hrvatskoj nego i u susjednim zemljama, naročito u Bosni i Hercegovini, a udio tako definirane nacionalne povijesti je udvostručen. Ostale etničke skupine na hrvatskom prostoru nisu se proučavale *per se*, već su se uglavnom spominjale samo u kontekstu sukoba s Hrvatima, npr. Talijani kao protivnici sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske, a Srbi kao saveznici omraženog bana Khuena Hedervarya.⁸⁰ Prostor koji je u udžbenicima dotad bio namijenjen povijesti “naših naroda” snažno je reduciran, no to nije značilo da učenici sada uče više, ili barem različitiije, o povijesti ostalih hrvatskih susjeda: o Austrijancima, Mađarima, Talijanima, Turcima-Osmanlijama itd. zadržana je negativna slika iz 1980-ih ili je čak u nekim aspektima taj negativni utisak i pojačan. Primjerice, u prikazu osmanskih osvajanja u 16. i 17. st. emotivni opisi stradanja stanovništva sada se vežu isključivo uz hrvatske zemlje, dok se u opisu hrvatsko-mađarskih odnosa 1848. godine znatno više prostora posvećuje ratu.⁸¹

78 Pavličević et al., 1986, 5. Također uz minimalne izmjene u Pavličević et al., 1991, 5.

79 Pavličević, Potrebeca, 1992, 5

80 Koren, 2003, 20-21, 28.

81 Makek, 1992, 96, 97, 120-122. Pavličević et al., 1991, 62-67 i Pavličević, Potrebeca, 1992, 56-64.

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

Redefinicija koncepta nacionalne povijesti u znatnoj je mjeri utjecala na promjenu prikaza povijesti nekadašnjih “naših naroda”, pri čemu se može reći da zapravo nije bilo pravila. Srednjovjekovna povijest Srba, Makedonaca, Slovenaca i drugih postala je dijelom opće povijesti, te je od jedne trećine udžbenika reducirana na nekoliko stranica. Naprotiv, povijest Bosne u srednjem i ranom novom vijeku zadržana je u istom opsegu, ali je uključena u cjeline o hrvatskoj povijesti. Naglašavala se čvrsta povezanost dviju zemalja (“njezin povijesni život bit će najuže povezan uz hrvatske zemlje”), pri čemu je definiranje granica srednjovjekovne Hrvatske postalo jedno od ključnih pitanja, a Bosna redovito prikazivana kao sastavni dio hrvatskog kraljevstva.⁸² Za prvu polovicu 19. stoljeća uvedena je posebna cjelina o povijesti Južnih Slavena koja je obuhvaćala Slovence, Južnu Ugarsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Crnu Goru, dok su Makedonci nestali s obzora. Ništa sličnoga nije postojalo za drugu polovicu 19. stoljeća, već se povijest Južnih Slavena sporadično spominjala u okviru događaja iz opće povijesti. Izuzetak je ponovno Bosna i Hercegovina koju nalazimo unutar cjeline o hrvatskoj povijesti, a prikaz je prvenstveno iskorišten za kako bi se ispričala povijest tamošnjih Hrvata.⁸³ Povijest Srbije i Srba uglavnom je stavljena u negativni kontekst, a rečenice koje upućuju na suradnju između Hrvata i Srba nestale su iz teksta.⁸⁴ Primjetne su paralele između suvremenosti i prošlosti, “kratki spojevi” (kako ih naziva A. Assman⁸⁵) kronološki udaljenih događaja koji više pripadaju sferi nacionalnog sjećanja nego historiografiji. Tako se, primjerice, osmanska osvajanja u 16. i 17. stoljeću poistovjećuju s hrvatsko-srpskim sukobom u 1990-ima, pri čemu se negativni stereotipi o Turcima Osmanlijama prenose na Srbe koji tako postaju kolektivni antiheroji u prošlosti i sadašnjosti:

*Nastavljala su se stoljeća “turskih nevolja” i “crkvenih zvona”, koja su u cijeloj Monarhiji tri puta na dan zvonila, opominjući kršćane na tursku opasnost. Pjesnik govori o “dva stoljeća Hrvatske koja je plakala” za svojim mrtvim junacima, za stotinama tisuća zarobljenih i isto toliko izbjeglica, koji su morali napustiti djedovsko ognjište. No bilo je to herojsko doba u povijesti hrvatskog naroda, ne, doduše, jedino, no sigurno isto tako teško kakvo doživljavaju i današnja pokoljenja.*⁸⁶

Najopsežnije promjene mogu se uočiti u novom udžbeniku za osmi razred koji je ponudio posve novu perspektivu o nacionalnoj povijesti 20. stoljeća. Povijest dviju

⁸² Usporediti Makek, Adamček, 1991, 59-66, 101-127, 183-199 i Makek, 1992, 35-37, 76-79, 90. Za promjene na zemljovidima usporediti Makek, Adamček, 1986 (1991), 38, 49, 56 te Makek, 1992, 37, 48, 56.

⁸³ Pavličević, Potreblica, 1992, 65-80, 87, 145, 150-154

⁸⁴ Zanimljiv je primjer identična karta u udžbenicima iz 1986, 1991. i 1992. na kojoj su prikazani narodi Habsburške Monarhije u prvoj polovici 19. stoljeća. U verziji iz 1992. nestali su Srbi. Usporediti Pavličević et al., 1986/1991, 40 i Pavličević, Potreblica, 1992, 32.

⁸⁵ Assman, 2002, 56-57

⁸⁶ Makek, 1992, 97, 119.

Jugoslavija ovdje služi tek kao pozadina kako bi se ispričala priča o borbi za hrvatsku državu, a jugoslavenska epizoda tek je jedna od etapa iz koje je sada nestalo svako pozitivno povijesno sjećanje. Cjelokupni se prikaz uglavnom svodi na hrvatsko-srpske odnose, dok ostali jugoslavenski narodi imaju sporedne uloge. Pritom je sudbina Hrvata u Jugoslaviji – onako kako je prikazana u udžbenicima – bila svojevrsan antipod hrvatskom ranosrednjovjekovnom kraljevstvu: ako je potomje trebalo poslužiti kao nadahnuće, onda je prvo služilo kao upozorenje protiv svih sličnih integracija (možda čak i onih europskih, s obzirom da je ta tema izostavljena kako u udžbeniku iz 1992, tako i u programu iz 1995. godine, te u svim sljedećim programima povijesti do danas). Ta se negativna slika prvenstveno gradila na prikazu prve Jugoslavije u kojoj je “prekinuta duga, milenijska nit hrvatske državnosti”, a “kraljevski, velikosrpski režim nastojao je zatrti sva obilježja hrvatske nacionalne samobitnosti”.⁸⁷ Ujedno je proporcionalna količini prostora koji joj je posvećen: u udžbeniku iz 1992. godine se u fokusu povijesnog prikaza našlo međuraće, dok je značajno reduciran broj nastavnih jedinica za razdoblje Drugoga svjetskog rata.

	1987.	1991.	1992.
Ukupan broj nastav. jedinica	41	31	41
Međuratna povijest	12 (6 opća i 6 nac. pov.)	12 (6 opća i 6 nac. pov.)	22 (9 opća i 13 nac. pov.)
Drugi svjetski rat	17 (3 opća i 14 nac. pov.)	9 (3 opća i 6 nac. pov.)	8 (4 opća i 4 nac. pov.)
Poslijeratna povijest	12 (5 opća i 7 nac./jug. pov.)	10 (5 opća i 5 nac./jug. pov.)	11 (6 opća i 5 nac. pov. – Jugoslavija 3, Hrvatska nakon 1990 2)

Tablica 1: Promjena u broju i rasporedu nastavnih jedinica u udžbenicima za 8. razred od 1987. do 1992.

No, dok je prva Jugoslavija i u socijalističkim udžbenicima bila prikazana u negativnom svjetlu, prikaz druge Jugoslavije doživio je potpunu promjenu. Od početka do kraja – pri čemu nema nikakvih razlika u udžbeničkom prikazu prvih poslijeratnih godina i kasnijih desetljeća – bila je to “centralistička država komunističkog tipa s naslijeđenom srpskom prevlašću” u kojoj je “prigušivano nacionalno očitovanje, naročito nesrpskih naroda”.⁸⁸ Pritom nije upitno što udžbenik uvodi neke teme koje su u prethodnom razdoblju bile zapostavljene (poput poratnih komunističkih zločina,

⁸⁷ Perić, 1992, 85

⁸⁸ Perić, 1992, 128, 129

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

odnosa prema vjerskim zajednicama, detaljnijeg prikaza “hrvatskog proljeća” itd.); osnovni je problem u selekciji i nizanju isključivo negativnih primjera kako bi se potvrdili unaprijed postavljeni zaključci i oblikovalo učeničko mišljenje u željenom smjeru. Hrvatska je povijest reducirana na povijest političkih stranaka, stranačkih dogovora, antirežimskih demonstracija itd., što je naročito karakteristično za prikaz međuraća gdje cjelokupna povijest postaje zapravo povijest HSS-a koji sada preuzima ono mjesto koje je nekad imala KPJ. To je vodilo određenim apsurdima jer su se stranice “popunjavale” informacijama poput stranačkih programa ili biografija istaknutih političara, ali istovremeno više nije bilo šireg jugoslavenskog konteksta koji bi omogućio njihovo razumijevanje.

Novi interpretativni okvir također je poslužio kao opravdanje za neke mračnije epizode iz nacionalne povijesti, poput uspostavljanja ustaškog režima tijekom Drugoga svjetskog rata, te prikaza njegovih zločina. U takvom je tumačenju svaka hrvatska država, pa tako i NDH, postala pozitivnom povijesnom činjenicom, dok se sam čin kreiranja te države odvajao od postupaka režima, što je omogućilo njezino afirmiranje u pozitivnom svjetlu.⁸⁹ Zanimljivo je da je ovdje udžbenik za 8. razred otišao čak korak dalje od *Izvjješća* ili onoga što je, primjerice, nudio hrvatski Ustav u svojim *Izvorišnim osnovama*: dok je za njih “obnovu hrvatske državne samobitnosti” predstavljala Banovina Hrvatska, u udžbeniku joj se pripisuje tek “stanovita autonomija”, a obnova hrvatske državnosti vezuje se uz NDH.⁹⁰ Istovremeno se ipak dosta pozornosti posvećuje ulozi AVNOJ-a i ZAVNOH-a, te “stvaranju hrvatske države u sastavu jugoslavenske federacije”⁹¹ – dvojnost je to karakteristična za politiku pomirbe koju je propagirao tadašnji hrvatski predsjednik Tuđman.⁹² Iako se ustaški teror ocjenjuje negativno, posvećuje mu se znatno manje pažnje nego partizanskim i četničkim zločinima, pri čemu se prvenstveno naglašavaju stradanja Hrvata, dok se istovremeno relativizira stradanje ostalih etničkih grupa (Srba, Židova, Roma). Udžbenik iz 1992. godine tako posvećuje sedam stranica Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, od toga samo pola stranice teroru ustaškog režima, dok je stradanjima Srba, Židova i Roma posvećena – jedna rečenica! Štoviše, ti se zločini dodatno relativiziraju tvrdnjama kojima se antižidovske mjere pripisuju njemačkom pritisku, a teror protiv Srba opravdava ranijom režimskom politikom i četničkim zločinima:

89 O načinu na koji je paralelno povijesno sjećanje ulazilo u hrvatski javni diskurs u: Biondich, 2003, 66-73

90 *Ustav Republike Hrvatske*, 1991, 38; Perić, 1992, 71, 85-6. Usporediti s kasnijim izjavama autorice programa povijesti A. Szabo: “Ne smije se zaboraviti naglasiti ni to da je stvaranje Nezavisne Države Hrvatske u početku imalo svoju veliku težinu, jer Hrvati su imali nadu i šansu da stvore modernu hrvatsku državu, što je, uostalom, i njihovo pravo. [...] NDH je bila međunarodno priznata država, s tada mogućim razvojem industrije, gospodarstva, a osobito znanosti i kulture. Večernji list, 1.4.1996. (*Pomirenje Hrvata u udžbenicima*)

91 Perić, 1992, 103-105

92 Primjerice: o NDH i ZAVNOH-u u govoru na I. saboru HDZ-a 24.2.1990 (Glasnik HDZ, br. 8, 1990) i konstituirajućoj sjednici Sabora RH 30.5.1990. (*Ustav RH*, 1991, 11); o sintezi hrvatskih državotvornih ideja na sjednici Sabora RH povodom proglašenja hrvatskog Ustava 22.12.1990. (*Ustav RH*, 1991, 26); o ulozi hrvatskih komunista na II. saboru hrvatskih učitelja 16.5.1992. (Školske novine, 19.5.1992), itd.

“Ustaše su po primjeru Hitlera provodili teror protiv Židova i Cigana, te protiv Srba, osobito zbog njihove ranije hegemonističke politike te pojave četnika i njihovih zločinaca u Hrvatskoj [označila S. K.]”⁹³

Valja još spomenuti kako se u udžbeniku prikazuju ostali hrvatski susjedi, pri čemu se jedino odnosima s Italijom pridaje značajnija pozornost. Ponajviše se tematiziraju razgraničenja nakon Prvoga svjetskog rata (1920, 1924) kojima su se dijelovi današnjeg hrvatskog i slovenskog teritorija našli u sastavu Italije, zatim Rimski ugovori između NDH i Italije (1941), odluka ZAVNOH-a kojom su ta područja ponovo “prikjučena matici zemlji – Hrvatskoj” (1943), te mirovni ugovor u Parizu kojim se je Italija morala odreći spomenutih teritorija (1946). Udžbenik daje retrospektivni prikaz “talijanskih aspiracija prema hrvatskoj jadranskoj obali” nakon ujedinjenja Italije, pri čemu se negativno ocjenjuju ne samo pretenzije “talijanske iredente”, već i cjelokupna politika Austro-Ugarske koja čini ustupke kako bi zadržala Italiju u Trojnom savezu te istovremeno “usporila nacionalni razvitak Slovenaca i Hrvata”. Iako se s pravom upozorava na nasilja nad hrvatskim i slovenskim stanovništvom između dva rata, upitan je zapaljivi jezik prikaza, te posebice ignoriranje stradanja talijanskog stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata (kao i u udžbenicima iz 1980-ih).⁹⁴ Također se mogu pronaći sporadični podaci o Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji: tematiziraju se mirovni ugovori 1919, gdje se naročita pozornost pridaje područjima kojih se morala odreći Mađarska, mađarsko i bugarsko sudjelovanje u podjeli Jugoslavije 1941, moguća oružana intervencija protiv Jugoslavije u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948-51), te slom komunističkih režima u tim zemljama. Zanimljivo je da se ne spominju zbivanja u Mađarskoj 1956. godine, niti jugoslavenska uloga u tom događaju.⁹⁵

Na koncu treba upozoriti na jezik koji se upotrebljava u ovom udžbeniku, a koji je svakako neprimjeren publikaciji namijenjenoj učenicima. Izrazi poput “društveno necivilizirana i moralno nezdrava sredina [Kraljevina SHS, op.a.]”, “velikosrpska i oti-mačka politika”, “klanje”, “bjesomučna protuhrvatska hajka”, “mržnja prema svemu što je hrvatsko” tek su neki od drastičnijih primjera koji se vezuju uglavnom uz Srbe, te ponegdje uz Talijane, a kulminiraju u prikazu ratnih zbivanja u 1990-ima.⁹⁶ Teško se može izbjeći zaključak kako je historiografska i metodička razina koju je ponudio udžbenik Ive Perića – jedini udžbenik za 8. razred od šk. god. 1992/1993. do 1999/2000. – bila niža od one u udžbeniku iz 1991. godine, te je svojim pristupom i jezikom više podsjećao na snažno ideologizirane priručnike iz ranih 1950-ih, nego na ipak nešto sofisticiranije udžbenike iz 1980-ih godina.

93 Perić, 1992, 89. Označeni je dio u kasnijim izdanjima udžbenika (1993. i dalje) uklonjen. Usp. s Höpken, 1996, 118 Najbar-Agičić, 2000, 221-223, Sundhaussen, 2004, 394-395

94 Ibid. 17-19, 36, 88, 105, 115. Više u: Karge, 2004, 100-110

95 Ibid., 15, 116, 132-133, 139

96 Ibid., 19, 45, 48, 112, 146, 150-152. U kasnijim izdanjima udžbenika navedeni izrazi tek su manjim dijelom ublaženi ili uklonjeni. Usp. s Karge, 1999, 327, 333

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

Ove promjene u udžbenicima zaokružene su donošenjem novog nastavnog plana i programa 1995. godine izrađenog na temelju promijenjenih udžbenika, što se jasno može uočiti usporedbom naslova i podnaslova u udžbenicima i programu.⁹⁷ Takav način njegova donošenja već je sam po sebi dovoljan kuriozitet i prekid u dotadašnjoj praksi, no svakako dobiva novo značenje kad ga promatramo u kontekstu zbivanja u kojima je riječ o ovom tekstu. Kao i programi iz 1980-ih, njegovao je izrazito vrijednosno orijentirani pristup, što je iznova uvjetovalo njegovu politizaciju te utjecalo na način prenošenja znanja. Sankcionirao je neke mjere koje su se prvo pojavile u udžbenicima, poput omjera između opće i nacionalne povijesti (40:60%), uske nacionalne perspektive o događajima iz nacionalne povijesti koji su imali regionalni, europski ili svjetski kontekst (izrijeком naglašava da “s motrišta nacionalne povijesti promatramo našu povijesnu suradnju sa svijetom u prošlosti i sadašnjosti”), te jačanja nacionalnog identiteta kao glavne svrhe nastave povijesti. Svojom pretrpanošću sadržajem učvrstio je postojeći didaktički pristup temeljen na memoriranju i reprodukciji faktografije, a svojom preskriptivnošću i detaljnošću usmjeravao nastavnike u tumačenju događaja te – s obzirom da definira 40 tema od ukupno 70 sati koliko nastavnici imaju na raspolaganju tijekom jedne školske godine – određivao ne samo sadržaje koje treba obraditi već i strukturu nastavnčkih izvedbenih planova.⁹⁸ Uz minimalne izmjene 1997. i 1999. godine, primjenjivao se u hrvatskim osnovnim školama sljedećih deset godina (do šk. god. 2005/2006) te značajno utjecao na oblikovanje postojećeg plana i programa; istovjetni plan i program za gimnazije, do zaključenja ovog teksta, još uvijek je na snazi.

“Rasterećenje”

Konačno, na promjene udžbeničkog prikaza, naročito regionalne povijesti, posebice je utjecalo “rasterećenje”, zahtjev koji je uz “deideologizaciju” bio jedan od temelja za izmjene programa iz 1991, te naročito za promjene u udžbenicima nakon 1995. godine.⁹⁹ Ovdje treba reći da je ta mjera svakako imala svoje pedagoško opravdanje zbog zaista pretrpanog programa, no način na koji je provedena zapravo nije riješio problem. Odlukom o smanjivanju opsega udžbenika iz 1995. godine zahtijevala se, naime, redukcija broja stranica, ali na temelju podjednako opsežnog programa. To

97 *Okvirni nastavni plan i program*, 1995, 80-90. Ovo nije bio prvi pokušaj izrade novog programa. Skupina povjesničara, uglavnom s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, izradila je 1992. godine novi program koji se šk. god. 1993/94. primjenjivao u hrvatskim osnovnim školama samo jedno polugodište, nakon čega je iz nikad posve objašnjenih razloga povučen iz uporabe.

98 Sama autorica programa A. Szabo ovako je opisala njegove intencije: “U novom je programu [...] u odnosu na ranije daleko više nacionalne povijesti [...] Značajka je ovog programa i u prevrednovanju pristupa povijesti, odnosno načina na koje se tumače određene stvari [...] Programom smo jednako tako htjeli pokazati i to da Hrvati nikada ne vode agresivni, nego obrambeni rat. Naglašen je i odnos Hrvata i Svete stolice kroz stoljeća. [...] U srednjem se vijeku uz Hrvatsko kraljevstvo izlaže i povijest Bosne. Znamo da je Bosna sastavni dio Hrvatskoga kraljevstva.” *Večernji list*, 1.4.1996. (*Pomirenje Hrvata u udžbenicima*) O programu iz 1995 više u: Agičić, 1998, 822-823 i 2003, 140-142; Koren, 2003, 157-161

99 *Nastavni plan i program za osnovne škole*, 1991, 5, 7, 10, 15; *Odluka o sažimanju nastavnih programa i smanjivanju opsega udžbenika za osnovne i srednje škole*, 1995.

je u konačnici značilo da je količina činjenica u udžbenicima ostala ista, samo je udžbenički prikaz postao pojednostavljeniji i plošniji, te je u mnogim slučajevima sveden na kronološko nizanje događaja i crno-bijele slike.

U svjetlu teme ovog rada značajno je također da su među prvim žrtvama takve redukcije bili upravo susjedni narodi i manjine. Štoviše, "rasterećenje" je na nivou udžbenika u pojedinim slučajevima zapravo značilo uklanjanje činjenica, ali ostavljanje – pa čak i *dodavanje* – negativnih interpretacija koje se više nisu temeljile na činjenicama, što je samo preneglasilo pojedine događaje i služilo kako bi se ojačao opći negativni dojam. Tipičan primjer je prikaz srpske povijesti prve polovice 19. stoljeća u udžbenicima za sedmi razred. U udžbeniku iz 1986. godine srpska je povijest tog razdoblja prikazana na devet stranica; od toga je sedam redaka posvećeno *Načertaniju*, političkom programu iz 1844. godine. U udžbeniku iz 1992. prikaz je reduciran na dvije i pol stranice od čega se *Načertaniju* posvećuje malo manje od pola stranice, a ocjena postaje negativna ("prvi cjelovit program velikosrpske osvajačke politike"); istovremeno je iz udžbenika posve nestala posebna nastavna jedinica o srpskoj povijesti u drugoj polovici 19. stoljeća. Konačno, u udžbeniku iz 1996. prikaz je reduciran na jednu stranicu od čega se *Načertaniju* posvećuje trećina, što ga pretvara u najznačajniju pojavu u srpskoj povijesti od kraja 18. stoljeća do 1918. godine!¹⁰⁰

Na nivou udžbeničkih tekstova ove promjene poprimaju dodatnu dimenziju, što se posebice može uočiti u onima za šesti i sedmi razred koji u svojoj osnovi potječu iz 1980-ih godina. Čak i površna jezična analiza pokazuje cijeli niz modifikacija – ispuštanje i dodavanje riječi i rečenica koje pojašnjavaju, pojačavaju, umanjuju i propituju stajališta iz prethodne verzije, ili u potpunosti mijenjaju njezino značenje. Ovdje su izdvojeni primjeri iz nastavne jedinice o srednjovjekovnom Dubrovniku koja se nalazi u tri različita izdanja istog udžbenika za šesti razred. U udžbeniku iz 1985. godine može se na različitim mjestima pronaći nekoliko rečenica koje upućuju na odnos Dubrovnika i njegova susjedstva:

Dubrovnik je, prema tome, vodio posredničku trgovinu između Balkana i Italije. [...] Svoje trgovačke interese osiguravao je s vladarima balkanskih država (bosanskim, srpskim, bugarskim i bizantskim), kao i s našim i talijanskim gradovima. [...]

[...] U to je vrijeme u ratovima s okolnom vlastelom i kupnjom proširio svoje područje.¹⁰¹

U udžbenicima iz 1991. i 1992. tekst nastavne jedinice je ponešto proširen u odnosu na prethodnu verziju. U citiranim dijelovima teksta mogu se uočiti izmjene: u prvom je dijelu promijenjen redosljed riječi, te ispušten popis balkanskih vladara,

100 Pavličević et al., 1986, 79-87; Pavličević, Potrebića, 1992, 76-78, 87, 150-156 i 1996., 53

101 Makek, Adamček, 1985, 101, 102

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

dok su u drugom dijelu dodane nove rečenice koje sada mijenjaju značenje teksta glede stavova prema dubrovačkom susjedstvu:

*Stoga je osnovna grana dubrovačkog gospodarstva bila **posrednička trgovina** između balkanskog zaleđa i prekomorskih zemalja, osobito Italije. [...] Dubrovčani su svoje poslove osiguravali ugovorima s brojnim talijanskim i dalmatinskim gradovima te s vladarima balkanskih zemalja. [...]*

Sve to vrijeme Dubrovnik su resile mudrost i snaga. Uvijek je bio spreman sporove i odnose rješavati pregovorima i ugovorima, uvažavajući svoje i tuđe prohibitke. Međutim, nije izbjegavao ni oružanu borbu kada je trebalo braniti slobodu. Mnogo je puta uspješno ratovao sa srpskim vladarima, s bosanskim banovima i okolnim velikašima kada bi pokušavali nametnuti mu vlast. Ratovima i kupnjom proširio je svoje područje na 72 kilometra obale i na otoke ispred nje.¹⁰²

Konačno, u udžbeniku iz 1998. godine nastavna jedinica je, u okviru “rasterećenja”, skraćena s četiri na nešto manje od dvije stranice. I dalje se mogu pronaći konstatacije o “posredničkoj trgovini između balkanskog zaleđa i Sredozemlja”, ali u potpunosti nestaje rečenica o dubrovačkim ugovorima s balkanskim vladarima.¹⁰³ Međutim, opis odnosa s istočnim susjedima proširen je dodavanjem novih tvrdnji koje sada nude sliku društva – izolacionističkog, introvertiranog i sumnjičavog prema “drugima” – koja ponajviše govori o vremenu u kojem je nastala.

Sporove i odnose rješavali su [Dubrovčani, op.a.] strpljivim pregovaranjem imajući na umu i svoj i tuđi probitak. Zbog toga su u mnogim zemljama imali diplomatske predstavnike – poklisare. Međutim, Dubrovčani nisu izbjegavali ni oružanu borbu kad je slobodu trebalo braniti. Kad su srpski vladari širili vlast na susjedne krajeve, bacili su se i na Dubrovnik. Dubrovnik ih je žestoko odbio. Stanovnicima iz zaleđa nisu dopustili useljavanje u grad strahujući da u budućnosti ne preuzmu vlast. Ratovima i kupnjom proširili su dubrovačko područje na 72 kilometra obale [...]. Takvom smišljenom i odlučnom politikom Dubrovčani su opstali na samom rubu balkansko-pravoslavne civilizacije i očuvali svoju pripadnost hrvatskom narodu i zapadnoeuropskoj, katoličkoj civilizaciji.¹⁰⁴

S obzirom da smo se ovdje dotaknuli udžbenika iz druge polovice 1990-ih, ovdje ipak treba istaknuti kako su se upravo tada, kada je paradigma koja se od početka 1990-ih gradila u udžbenicima i programu dobila svoj najrigidniji oblik, pojavili

102 Makek, 1992, 87, 88-89

103 Makek, 1998, 75

104 Ibid., 76.

alternativni udžbenici koji su ponudili bitno drugačiji prikaz suživota različitih etničkih zajednica na hrvatskom prostoru. O tome više u posljednjem poglavlju.

“Heroji” i “antiheroji”

U okviru opisanih promjena izmijenila se i galerija nacionalnih heroja, no u skladu s općim didaktičkim pristupom prikaz je ostao jednostran i monoperspektivan. Primjeri uzornih povijesnih osoba trebali su, kako je to naglašavao nastavni plan i program, pomoći učenicima “u izgrađivanju i sazrijevanju cjelovite osobnosti”.¹⁰⁵ Nadalje, ne samo pojedinci, nego se i cijele skupine – političke stranke, pokreti, vjerske organizacije, institucije, čak i pojedini gradovi – tretiraju kao kolektivni “heroji” ili “antiheroji” (npr. Pravoslavna crkva kao eksponent velikosrpske politike ili Dubrovnik kao simbol slobode).¹⁰⁶ Može se uočiti nekoliko kategorija promjena, pri čemu ćemo se zadržati na nekima od najzanimljivijih primjera.

Prvu kategoriju mogli bismo nazvati zamjenom heroja. Iz udžbenika nestaju junaci narodnooslobodilačkog rata, što je dijelom prouzročeno i smanjivanjem broja stranica posvećenih tim sadržajima, dok se marginaliziraju povijesne ličnosti koje se povezuju s jugoslavenskom idejom ili klasnom borbom. U ovom su slučaju dobro poslužile mjere poput “deideologizacije” i “rasterećenja”. Matija Gubec i njegovi seljački puntari nisu izbačeni iz programa i udžbenika, ali su nekoć “najsvidljivije stranice u povijesti hrvatskog i slovenskog naroda”¹⁰⁷ prvo reducirane za polovicu (s pet na dvije i pol stranice), dok je kasnije prostor namijenjen ovoj temi dodatno suživan, tako da se u današnjim udžbenicima o seljačkoj buni može pronaći uglavnom nekoliko redaka. Razloge možda treba tražiti – kako u svojim radovima sugeriraju I. Žanić i M. Brkljačić – u prijašnjem simboličkom povezivanju Gupca s Titom, te u snažnijem usmjeravanju diskursa na nacionalni umjesto socijalnog aspekta, na plemstvo kao čuvara hrvatske državnosti umjesto na seljačku borbu za socijalnu pravdu.¹⁰⁸ Sličnu je sudbinu doživio i đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer čije se “jugoslavenstvo” nije prosuđivalo u kontekstu 19. stoljeća, već iz sasvim suvremene perspektive 1990-ih godina. Zato je prikaz njegova djelovanja već u udžbeniku iz 1992. reduciran, te dodatno marginaliziran u izdanju iz 1996. godine, kada je u okviru “rasterećenja” Strossmayerova prisutnost doslovce svedena na – jednu jedinu rečenicu. U udžbenicima je prikazan jedino kao “mecena hrvatske kulture” i čelnik Narodne stranke, dok se njegov rad na kulturnom i političkom zbližavanju Južnih Slavena izostavlja.¹⁰⁹ Tek u nekim novijim udžbenicima ponovo nalazimo Strossmayera kao “pobornika jedinstva južnih Slavena”, no samo u potpisu ispod slike.¹¹⁰

105 *Okvirni nastavni plan i program*, 1995, 80.

106 Koren, Najbar-Agičić, 2002, 134-135

107 Makek, Adamček, 1986, 162

108 Žanić, 1998, 323-327; Brkljačić, 2006, 187-189

109 Pavličević et al., 1986, 120, 129, 191-192; Pavličević, Potrebita, 1992, 108-9, 115 i 1996, 71.

110 Agičić, 2002, 87, Agičić et al., 2004, 122

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

Najistaknutije mjesto sada dobivaju one povijesne ličnosti koje se u skladu s novom interpretativnom paradigmom tumače kao borci i/ili žrtve za neovisnu i samostalnu hrvatsku državu. Za rani srednji vijek to su “narodni vladari” – u pojedinim slučajevima njihovi se opisi doimlju poput slika historijskog slikarstva s kraja 19. stoljeća koje su postale popularne za prikaz srednjovjekovlja, što dosta govori i o shvaćanju svrhe školske povijesti.¹¹¹ Za kasnija razdoblja ističu se hrvatsko plemstvo, sabor i ban kao “čuvare državne samostalnosti Hrvatske”, “borci protiv Turaka”, posebice Nikola Šubić Zrinski kao ključna osoba hrvatske nacionalne mitologije u udžbenicima još od kraja 19. stoljeća, te “borci protiv habsburškog apsolutizma” Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan.¹¹² Većinu nalazimo još u udžbeniku iz 1980-ih, no u nekim se slučajevima mogu uočiti male, ali znakovite promjene. U oba udžbenika postoji gotovo identični opis bitke kod Sigeta (“sa posljednjim vojnicima [Nikola Šubić Zrinski] provalio je iz zapaljenog grada, napao Turke i pao, pružajući rijetko viđen primjer junaštva”), ali se u onome iz 1992. dodaje kako su 2500 branitelja bili “pretežno Hrvati”.¹¹³ Zrinsko-frankopanska *urota* postaje zrinsko-frankopanski *otpor*; na toj je zamjeni inzistirala glavna izvjestiteljica za udžbenike i autorica programa A. Szabo jer “Zrinski i Frankopani nisu bili urotnici, nego branitelji državno-pravnog individualiteta hrvatskog kraljevstva. A upravo državno-pravni individualitet hrvatskog kraljevstva u ovom programu predstavlja okosnicu oko koje se odvija sva povijesna naracija i događaj Hrvatske kroz stoljeća.”¹¹⁴

U prikazu povijesti 19. stoljeća posebice se ističe ban Josip Jelačić (o njemu nešto više kasnije), te pravaši Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Starčević je tako prikazan kao “tvorac ideje o neovisnoj Hrvatskoj”, “otac domovine”, te branitelj hrvatskih nacionalnih interesa u polemici s Vukom Stefanovićem Karadžićem zbog njegove tvrdnje da su svi štokavci zapravo Srbi različitih vjera. Štoviše, spomenuti spor služi autorima udžbenika kako bi se istaknuo kontinuitet hrvatsko-srpskih sukoba od sredine 19. stoljeća do danas, pri čemu “srbijanska strana organizira, stvara i izvodi programe osvajanja, a hrvatska nakon toga odgovara uglavnom obranom svoga narodnog bića i teritorija”.¹¹⁵ Kvaternik (“najuporniji borac za samostalnu i neovisnu Hrvatsku”) ima u udžbeničkom prikazu posebno mjesto kao i svi oni koji se smatraju mučenicima u borbi za samostalnu državu. Sljedeći ulomak svjedoči o obrascima ponašanja i vrijednostima koji su se nudili učenicima; iz njega ponovo više zrcali suvremenost nego prošlost:

Većina Kvaternikovih suvremenika [...] su ustanak proglasili “nepromišljenim korakom” [...] ali se s vremenom sve više shvaćao njegov pokušaj

111 Posebice Makek, 1998. Vidjeti primjerice opis doseljenja na str. 26

112 Makek, 1992, 82, 96, 121, 128-130

113 Makek, Adamček, 1986, 158, Makek, 1992, 121. Za razliku, nešto kasniji udžbenik *Radanje suvremene Hrvatske i Europe* (1997, 105) govori o hrvatskim i mađarskim braniteljima Sigeta.

114 Večernji list, 1.4.1996 (*Pomirenje Hrvata u udžbenicima*).

115 Pavličević, Potrebeca, 1992, 103-104, 109, 118 i 1996, 69, 71-72, 76. Slično u Agičić, 1996, 65, 67-68, 71

*kao putokaz da se samo osobnom žrtvom, ustrajnom politikom, pa i oružanom borbom, povjerenjem u vlastite snage, hrvatski narod može osloboditi i ujediniti. Prema tome, E. Kvaternik je uz P. Zrinskog i F. K. Frankopana bio preteča slobodne i nezavisne Hrvatske za koju je dao i svoj život.*¹¹⁶

Najistaknutije mjesto u prikazu prve polovice 20. stoljeća svakako pripada Stjepanu Radiću (“istinski narodni tribun”, “veliki hrvatski političar”, “žrtva bezumnog velikosrpskog nasilja”), kako s obzirom na količinu prostora koji mu je posvećen, tako i način na koji je prikazan. Radić je zanimljiv primjer jer nije bio “negativac” ni u udžbenicima iz 1980-ih, no u udžbenicima iz 1990-ih njegov lik poprima mitske dimenzije. Njegova rečenica “Ne srljajte kao guske u maglu!” izrečena kao upozorenje u vrijeme donošenja odluke o ujedinjenju Države SHS i Srbije 1918. godine postaje jedna od najcitiranijih rečenica u hrvatskim udžbenicima. Zapravo je cijela hrvatska povijest u razdoblju 1918. do 1928. prikazana kao svojevrsna Radićeva biografija, pri čemu ključno mjesto ne zauzima toliko njegova politička djelatnost, koliko atentat u Narodnoj skupštini u Beogradu (čin koji je “pokazao cijelom svijetu koliko je to [Kraljevina SHS, op.a.] društveno necivilizirana i moralno nezdrava sredina”). Posebna nastavna jedinica posvećena je “antirežimskim manifestacijama u Hrvatskoj nakon krvoprolića u Narodnoj skupštini” u kojoj najvažnije mjesto imaju opisi posmrtnih oproštaja sa Stjepanom Radićem i ostalim ubijenim zastupnicima, dok u inače ilustrativno siromašnom izdanju udžbenika iz 1993. godine postoje čak 4 fotografije koje tematiziraju atentat i pokope. U prikazu 1930-ih godina Radića je tek donekle zamijenio Vladko Maček (“političar kojeg je slijedio i podržavao hrvatski narod”), iako je ocjena njegove povijesne uloge, u usporedbi s udžbenicima iz 1980-ih, prošla kroz znatno veće promjene, sukladno s izmjenom opće ocjene sporazuma Cvetković-Maček i stvaranja Banovine Hrvatske.¹¹⁷

U prikazu ratne i poslijeratne povijesti pojavljuju novi akteri koji su kao žrtve komunističkog režima prešućivani u udžbenicima iz 1980-ih – Alojzije Stepinac i Andrija Hebrang (zanimljivo, u znatnoj manjoj mjeri Franjo Tuđman, čija se uloga u 1990-ima uglavnom prikazuje kroz pozitivno evaluiranu politiku HDZ-a). Portret Stepinca (“čovjek vjere, duboko odan štovanju Boga i dostojanstva ljudi”) temelji s na njegovom stradanju nakon rata, dok se djelovanje u ratu spominje samo kroz izvore, bez spomena kontroverzi koje o tome postoje. Naglašavaju se njegova antifašistička i antikomunistička opredjeljenja zbog kojih “nije bio poželjan ni talijanskim, ni njemačkim okupatorima, a ni ustašama i komunistima”, te posebice hrabro držanje na suđenju.¹¹⁸ Posebno zanimljiv je udžbenički prikaz Andrije Hebranga (“istaknuti

¹¹⁶ Pavličević, Potrebita, 1992, str. 118. U kasnijim izdanjima udžbenika (1996. i dalje) ovaj je odlomak izbačen.

¹¹⁷ Perić, 1992, 24-26, 39-49, 68, 70.

¹¹⁸ Navodi se njegova izjava na suđenju: “A što se tiče mene i moga suđenja, ja ne trebam milost, savjest mi je mirna.” Ibid., 65,91, 130-131

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

hrvatski komunist i hrvatski domoljub”) koji je oslikan u izrazito pozitivnim tonovima usprkos tome što se komunisti inače tretiraju kao kolektivni “antiheroji”. Pritom je osnovno mjerilo njegovo hrvatstvo (“kao komunist se istodobno osjećao i Hrvatom”), te donekle njegovi “demokratski stavovi” koji su ga odvajali od ostatka partijskog vrha (pri čemu se zanemaruje postojanje drugačijih svjedočanstava). Za njegovo uhićenje i smrt u zatvoru najveća se odgovornost pripisuje Titu, dok se cijeli slučaj tretira kao “prvi takav postupak komunističkih vlasti”, pri čemu Hebrang u udžbeničkom prikazu postaje prvi komunistički disident.¹¹⁹

U drugom slučaju, heroji/antiheroji ostaju isti, ali se u skladu s novim tumačenjem prošlosti mijenjaju objašnjenja njihova značaja. Tako se uloga iliraca i Ljudevita Gaja i nadalje ocjenjuje pozitivno, ali se prvenstveno ističe njihova uloga u osiguravanju jedinstva hrvatskog jezika i oblikovanju moderne hrvatske nacije, dok se ostali aspekti njihove aktivnosti koji su imali značajno mjesto u ranijem udžbeniku, poput međusobne suradnje svih Južnih Slavena i utemeljenje jugoslavenske ideje među Južnim Slavenima, zanemaruju.¹²⁰ Suprotan primjer su četnici koji su u oba udžbenika ocijenjeni negativno, no u 1980-ima prvenstveno zato što su, kao “sluge okupatora”, izdali partizane i nastojali uništiti partizanske snage, a u 1990-ima zato što nastoje stvoriti Veliku Srbiju, te “provode strašne zločine genocida protiv Hrvata i Muslimana”, pri čemu se povlače direktne paralele između događaja u doba Drugoga svjetskog rata i suvremenih događaja.¹²¹

Posebno je živopisan primjer bosanskog kralja Tvrtka I. (14. stoljeće). U udžbeniku iz 1985. godine pripisuje mu se u zaslugu to što su njegova osvajanja u Hrvatskoj i Srbiji, te njegova krunidba za njihova kralja, predstavljali “pokušaj stvaranja feudalne srpsko-hrvatske države sa središtem u Bosni”, gotovo anticipiranje jugoslavenske države.¹²² Taj se prikaz njegove uloge mijenja u udžbeniku iz 1992. godine: povijest Bosne je sada prikazana u okviru cjeline o hrvatskoj povijesti, te se sukladno tome naglašava njegovo hrvatsko podrijetlo i katolička vjera (čak se i imenuje kao *Stjepan Tvrtko*), pomoć hrvatskim velikašima u borbi protiv Žigmunda Luksemburškog te uzimanje titule hrvatsko-dalmatinskog kralja. Kasnije izdanje istog udžbenika iz 1998. dodatno naglašava da mu je majka Jelena Šubić.¹²³ Štoviše, u jednom kasnijem srednjoškolskom udžbeniku može se čak pročitati i sljedeća tvrdnja “po mišljenju nekih povjesničara, Stjepan Tvrtko prvi je vladar hrvatske krvi nakon izumrća hrvatske dinastije koji je ujedinio velik prostor Hrvatske u jednu državu”.¹²⁴

119 Ibid., 104, 133.

120 Pavličević et al., 1986, 56-59; Pavličević, Potrebeca, 1992, 51-54

121 Lovrenčić et al., 1987, 113-114; Perić, 1992, 110. Zanimljive su promjene u nekim novijim hrvatskim udžbenicima: četnici se prvo prikazuju kao pokret otpora, a zatim se tematizira njihov sukob s partizanima, te zločini počinjeni u Hrvatskoj i BiH. Koren, 2000, 143-144, Brkljačić et al., 2002, 103-104

122 Makek, Adamček, 1985, 123. Vrlo slična karakterizacija postoji u udžbenicima s kraja 19. stoljeća. O tome više u Jelavich, 1992, 221.

123 Makek, 1992, 92 i 1998, 68

124 Mirošević et al., 2000, 168.

Posebnu skupinu čine povijesne osobe u čijem se prikazu može uočiti promjena predznaka: nekadašnji antiheroji iz 1980-ih postaju heroji i obrnuto, ili je u najmanju ruku njihov prikaz ambivalentan u odnosu na prethodno razdoblje. Pokazat ćemo to na primjerima triju istaknutih osoba iz 19. i 20. stoljeća: Josipa Jelačića, Josipa Broza Tita i Ante Pavelića.

Prikaz Josipa Jelačića postupno se mijenjao već u socijalističkim udžbenicima – od izrazito negativnog u 1950-ima, do znatno neutralnijeg u 1980-ima, gdje se Jelačiću zamjera tek poslušno izvršavanje naloga bečkog dvora.¹²⁵ Iznenaduje što se ovakva slika zadržala i u udžbeniku za sedmi razred iz 1992. godine. Jelačiću je posvećeno više prostora nego u udžbeniku iz 1980-ih, čime njegova povijesna uloga dobiva na značaju, no relativno neutralni prikaz njegova djelovanja temeljitije će se izmijeniti tek u izdanju iz 1996, nakon donošenja novog plana i programa. Tek sada Jelačić postaje neupitan nacionalni heroj, a prikaz 1848. zapravo priča o Jelačiću: on prekida s ugarskom vladom i proglašava ukidanje kmetstva, više ne “slama revoluciju u Beču” nego “priskače u pomoć”, uspjeh njegova puta u Slavoniji više nije “polovičan” već je “svugdje priman s oduševljenjem”, itd. Štoviše, on je “prvi hrvatski ban iza kojega je nakon stoljeća stajao cijeli hrvatski narod od Drave do granica Boke kotorske, i od ušća Save u Dunav do mora”, “Bosna i Hercegovina su sa zanosom spominjale njegovo ime”, a narod mu je “još za života pjevao pjesme”. Takva je njegova pozicija dodatno potkrijepljena brojnim ilustracijama (ukupno 9 koje se na ovaj ili onaj način vezuju uz Jelačića) te izdavanjem odlomka o njegovoj smrti u zasebno poglavlje u kojem se ocjenjuje kao “najmiljenija i jedna od najznačajnijih ličnosti hrvatske povijesti XIX. stoljeća” (doduše, ta je ocjena postojala i u udžbeniku iz 1992).¹²⁶

Prikaz Ante Pavelića, koji je u 1980-ima opisan u izrazito negativnom svjetlu, u udžbeniku iz 1992. godine primjer je selektivnog pristupa povijesnim činjenicama, pri čemu poseban značaj dobivaju naglašeni i prešućeni detalji. U međuratnom razdoblju njegova se uloga, kao i uloga ustaškog pokreta, tumači prvenstveno u okviru borbe za “stvaranje samostalne i nezavisne hrvatske države” kroz “oružanu borbu” (koja u tom kontekstu nema negativnu konotaciju). U udžbeniku se navodi kako ga je zbog te njegove aktivnosti beogradski režim u odsutnosti “osudio na smrt”, ali ne i, primjerice, presuda francuskog suda zbog sudjelovanja u atentatu na kralja Aleksandra; štoviše, uloga ustaša u tom događaju uopće se ne spominje. Kao negativne strane Pavelićeve politike u ratu prvenstveno se doživljava ustupanje Dalmacije Italiji i podređenost Osovinu, uključujući i ulogu u gušenju urote Vokić-Lorković, no istovremeno se traži i opravdanje za te poteze. Tako se navodi da je Pavelića na sklapanje Rimskih ugovora “prisilio Mussolini”, te da je “poglavnik Ante Pavelić – i

125 Petrungraro, 2005, 13-15

126 Pavličević, Potrebeca, 1992, 58-64, 101-103 i 1996, 41-46, 67-68. Također u Petrungraro, 2005, 15-16.

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

mimo svoje volje [označila S. K.] – politički sluga Njemačke i Italije”.¹²⁷ Pavelićeva odgovornost za zločine ustaškog režima posebno se ne apostrofira (nema izraza poput “Titovih partizana” u opisu blajburških događaja), a udžbenički tekst se ne dotiče ni njegove uloge prilikom povlačenja ustaških i domobranskih snaga iz Hrvatske u svibnju 1945. godine. Na sličan se način tumači i uloga Vokića i Lorkovića koji se prvenstveno spominju u kontekstu pokušaja spašavanja NDH 1944. godine, dok se o njihovoj prethodnoj ulozi u ratu ne govori.¹²⁸

Suprotan primjer je Josip Broz Tito. Za razliku od socijalističkih udžbenika, u udžbeniku iz 1992. godine Tito se prvi puta spominje tek u prikazu Drugoga svjetskog rata, a podaci o njemu su šturi, pogotovo u usporedbi s opširnim biografijama Radića, Mačeka ili Stepinca. Iako se priznaje da je za života imao “znatan ugled u svijetu” zbog uloge u ratu, odlučnom otporu Staljinu – što je jedini događaj koji se u povijesti socijalističke Jugoslavije ocjenjuje pozitivno, i stvaranju pokreta nesvrstanih, pretežu ipak negativne karakteristike koje imaju uporište u prikazu poslijeratne povijesti. Prvo, Tito je opisan kao diktator: “kao rukovodilac bio je čovjek sklon osobnoj vlasti”, “onemogućavao je demokratizaciju i pridonosio kultu vlastite ličnosti”. Drugo, ističe se Titova odgovornost za politički motivirana ubojstva: “zatvarao je svoje protivnike, surađivao i u likvidaciji nekih svojih suboraca (kao što je npr. bio Andrija Hebrang)”. Tome treba pribrojiti i masovne zločine neposredno poslije završetka rata, pri čemu se ponavljanjem sintagme o zločinima koje su počinili “Titovi partizani” na Bleiburgu i “križnom putu” implicite upućuje na njegovu odgovornost. Treće, Tito je oslikan kao bonvivan, čovjek “veoma sklon lagodnom životu”, dok su se “devizna sredstva koja je mukotrpno zarađivao hrvatski narod” trošila i za njegova “česta putovanja svijetom”. Konačno, te vjerojatno najvažnije, Tito je prikazan kao protivnik hrvatske državnosti: “podržavao je nacionalni unitarizam, protivio se hrvatskoj državotvornoj ideji”, bio je među onima koji su “oštro ustali” protiv Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika, te je primorao na ostavku hrvatsko rukovodstvo 1971. godine kako bi sačuvao svoj položaj. Ovdje zapravo dolazi do izražaja temeljna razlika između udžbeničkog prikaza Hebranga i Tita: Hebrangu se oprašta njegov komunizam zato što se “istodobno osjećao i Hrvatom”, dok se Titu još više od njegova komunizma predbacuje zato što nije dovoljno Hrvat: “... iako Hrvat i iz čisto hrvatskog kraja, nikada nije javno isticao da je Hrvat, a mnogo je puta izjavio da je Jugoslaven, potičući time i druge Hrvate (osobito one u redovima Saveza komunista) da ga i u tome slijede.” Na kraju se može spomenuti i jedna zanimljivost za koju je ipak teško reći je li slučajnost ili još jedan prilog “detitoizaciji” u udžbenicima: u preuređenom izdanju udžbenika iz 1998. godine uključeni su

127 Zanimljive su i ilustracije: u Perić, 1992, 87 pojavljuje se slika susreta Pavelića i Hitlera koja je postojala i u udžbeniku iz 1987, ali s bitno drugačijim potpisom (1987: “Adolf Hitler i Ante Pavelić – primjer pokornog kvislinga”; 1992: “Pozdravljanje A. Pavelića s A. Hitlerom”). U Perić, 1993, 87, ta je slika zamijenjena novom koja prikazuje Rudolfove vojarne iz 19. stoljeća.

128 Pavličević, Potrebita, 1992, str. 50-51, 70, 89, 90.

portreti važnijih osoba hrvatske povijesti 20. stoljeća, no za razliku od svih drugih, jedini je Tito prikazan kao – spomenik!¹²⁹

Upravo u tri potonja slučaja primjetne su promjene u novijim udžbenicima, o čemu ovdje tek nekoliko vrlo općenitih dojmova. Generalno bi se moglo reći kako dio novijih udžbenika nastoji izbjeći crno-bijele karakterizacije povijesnih osoba. Tako je već alternativni udžbenik za 7. razred iz 1996. godine ponudio trezveniji prikaz Jelačićeva lika, a takav je pristup obilježio i kasnije udžbenike.¹³⁰ Udžbenici za 8. razred koji se pojavljuju nakon 2000. godine u prikaz Pavelićeva lika sada uključuju i događaje koji su u 1990-ima bili prešućivani, dok su u Titovu slučaju ponudili prilično različite prikaze, osobito glede količine informacija i ponuđenih materijala. U svojoj je analizi M. Najbar-Agičić ipak zaključila kako reduciranjem prikaza ratnog razdoblja na politički umjesto vojnog aspekta, te načinom na koji je opisana njegova uloga u poslijeratnom razdoblju, “dobivamo sliku Josipa Broza ne kao istaknutog vojskovođe i junaka narodnooslobodilačke borbe [...] već kao lukavog, čak i bezobzirnog političara”.¹³¹ Prikaz Franje Tuđmana ostao je suzdržan; bit će svakako zanimljivo pratiti kako će se recentne polemike o ostavštini prvog hrvatskog predsjednika odraziti na buduće prikaze u udžbenicima.

O promjenama i kontinuitetu

U svojoj studiji o postmarksističkoj transformaciji programa povijesti u Estoniji i bivšoj Istočnoj Njemačkoj, S. Ahonen ističe probleme koji proizlaze iz uporabe povijesnog znanja kao sredstva socijalizacije. Obrazovanje bez socijalne svrhe jest paradoks, no za nastavu povijesti ključno je pitanje “može li se poštivati priroda povijesnog znanja dok se istovremeno nastoje postići socijalno konstruktivni ciljevi”.¹³² Pritom se pod povijesnim znanjem ne podrazumijevaju samo informacije koje proizlaze iz povijesnih istraživanja, već i učeničko razumijevanje mogućnosti i ograničenja procesa spoznaje. Kakve nam odgovore na to pitanje nudi hrvatski primjer?

Donošenjem plana i programa iz 1995. godine zaokruženo je jedno razdoblje u hrvatskoj nastavi povijesti. Slika nacionalne povijesti koja je tada oblikovana više odražava političke promjene i stranačke direktive nego historiografske ili pedagoške trendove. Primjeri poput ovih pokazuju koliko se ponekad lako mijenja “povijesna istina”, dok svrha i cilj povijesnog obrazovanja ostaju isti. Teško je precizno reći koliko su na današnju nastavu povijesti utjecale promjene 1990-1995, a koliki je udio pedagoške tradicije iz prethodnog razdoblja. U svakom slučaju, utjecaj prve polovice

129 Perić, 1992, 71, 112, 133, 134, 136, 139-140 i 1998, 109. Vidjeti također prikaz Tita u nedavno objavljenom članku M. Najbar-Agičić (2006).

130 Agičić, 2006, Agičić et al., 2004, 70. Također u: Petrungaro, 2005, 16

131 Najbar-Agičić, 2006, 387-389

132 Ahonen, 1992, 6, 19

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

1990-ih na oblikovanje postojećih udžbenika je znatan, budući da se i danas pišu na temelju programa koji svoje ideje u osnovi crpi iz paradigme utemeljene na ideologiji hrvatske državnosti, iako sada umivene, dotjerane i dopunjene u onim dijelovima gdje je pokazivala najviše nedostataka. Nadalje, možda je jedna od najdalekosežnijih posljedica za današnje stanje u nastavi povijesti kontinuitet didaktičkog pristupa o kojem je bilo riječi u ovom tekstu, pri čemu je njihovu održavanju pridonosila ne samo izoliranost od suvremenih europskih trendova, nego upravo instrumentalizacija povijesti u političke svrhe. U tom smislu, može se razmišljati o utjecaju koji udžbenici imaju na oblikovanje povijesne kulture učenika. Ako pogledamo što su sve neki od njih nudili i još uvijek nude unutar svojih korica, možda bismo mogli zaključiti da je sreća u nesreći što učenici većinom ne čitaju udžbenike, ili ih barem ne čitaju s onoliko pozornosti s koliko to čine oni koji ih analiziraju. No svakako ne treba zanemariti njihov utjecaj na nastavnike i način na koji oni tumače povijest i prenose je učenicima. U tom smislu, udžbenici svakako pridonose oblikovanju njihovog povijesnog pamćenja, iako pritom nisu jedini, a možda čak ni glavni čimbenik – svakako ne treba zanemariti ulogu metodičkih priručnika, seminara za nastavnike, članaka u stručnim časopisima, medija, itd.

S druge strane, ohrabruje napredak koji je u proteklom razdoblju postignut pojavom alternativnih i paralelnih udžbenika, čime je razbijen monopol jednog udžbenika, a time i načeto postojanje jedne apsolutne istine. Proces njihova uvođenja nije bio nimalo lak, a njihova pojava gotovo slučajna, te bi se teško moglo reći da su ih prosvjetne vlasti dočekale s oduševljenjem. Naročito su u početnom razdoblju bili podvrgnuti strogoj kontroli dužnosnika Ministarstva, a posebno vrijedi napomenuti kako alternativnog udžbenika za osmi razred nije bilo sve do godine 2000. Prvi alternativni udžbenik za sedmi razred odobren je šk. god. 1996/97, dok je sljedeće godine ušao u škole i alternativni udžbenik za šesti razred.¹³³ Potonji udžbenik pozitivno je ocijenila komisija Ministarstva već za šk. god. 1996/7, ali je odobrenje povučeno nakon negativnog mišljenja stručne konzultantice Ministarstva za udžbenike A. Szabo, te je ušao u škole tek sljedeće godine. Ovaj je slučaj imao priličan medijski odjek te je poučan iz nekoliko razloga. Između ostaloga, pokazuje u kojoj su mjeri udžbenici bili podvrgnuti kontroli, utjecaju pojedinaca i partikularnim interesima, no i kako nijedno povijesno razdoblje nije pošteđeno manipulacija u dnevopolitičke svrhe, s obzirom da su sporne bile teme koje su pripadale ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti.¹³⁴ Iako su ovi prvi alternativni udžbenici nastali na temelju istog preskriptivnog i etnocentričnog programa, te još uvijek tradicionalni u svojem pristupu, u njima se mogu uočiti poboljšanja kako u vizualnoj prezentaciji sadržaja, tako i u sadržajnom smislu. Ponudili su trezvenije, uravnoteženije i umjerenije prikaze događaja, te nastojali dati kompleksniju sliku povijesnih procesa, pojava i osoba.

133 D. Agičić, *Povijest* 7, 1996, N. Budak i V. Posavec, *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe*, 1997.

134 *Glasnik Ministarstva prosvjete i športa*, 5/1996 i 8/1996; *Vjesnik Ministarstva prosvjete i športa*, 1/1997. O recenziji udžbenika više u: Posavec, 1997, 308-317.

Nova generacija udžbenika pojavila se godine 2000, što je dobrim dijelom bio rezultat političkih promjena i liberalnije politike Ministarstva prosvjete. Imenovanje Povjerenstva za prosudbu udžbenika povijesti 2000. godine u većoj je mjeri potaknulo javnu debatu nego što je rezultiralo promjenama u samoj nastavi,¹³⁵ a za vrijeme mandata koalićijske vlade nije bilo ni promjena plana i programa, usprkos zahtjeva stručne javnosti. Ova generacija udžbenika bila je u većoj mjeri usmjerena prema didaktičkim inovacijama, a mnogi od njihovih autora bili su nastavnici. Prvi puta su odobreni i paralelni udžbenici za osmi razred koji su ponudili različite interpretacije pojedinih povijesnih događaja, posebice onih iz razdoblja Drugoga svjetskog rata. U pojedinima su se prvi puta otvorile neke dotad osjetljive teme poput stradanja njemačke i talijanske manjine nakon Drugoga svjetskog rata, te mimo programa uneseni sadržaji poput Holokausta ili europskih integracija. Tako su zapravo udžbenici i izdavači imali značajan utjecaj na inovacije u nastavi povijesti, dok je slobodan odabir udžbenika od 1998. godine nadalje pridonio da neki od najproblematičnijih udžbenika iz 1990-ih godina danas više nisu u uporabi.

Zbog toga je značaj paralelnih udžbenika za nastavu povijesti velik, možda veći nego u drugim predmetima. Njihova pojava u drugoj polovici 1990-ih, te naročito nakon 2000. godine, zajedno s uključivanjem javnosti u raspravu o njihovu sadržaju, svakako je bila pokazatelj otvaranja društva. Iako taj razvoj nije bio pravocrtan, te su se i u nekim novijim udžbenicima pojavljivale problematične interpretacije, naročito o povijesti 20. stoljeća, danas ipak u većini udžbenika više nema otvorenih neprijateljskih slika, a “drugi” se tretiraju s više uvažavanja. U nekima možemo vidjeti začetak multiperspektivnosti i približavanje suvremenim europskim trendovima u nastavi povijesti.

No, ne treba ni precijeniti ulogu paralelnih i alternativnih udžbenika. Čak i najinovativniji među njima teško mogu izbjeći ograničenja koja nameće detaljni i preskriptivni plan i program, a manje izmjene i dopune funkcioniraju sve dok se ne dira njegova temeljna struktura. Zanimljivo je također da u hrvatskoj javnosti, pa i među mnogim nastavnicima, postoji upravo suprotna percepcija o paralelnim udžbenicima: doživljavaju se kao jedan od većih problema hrvatskog školstva. Godine 2006. donesen je i novi Zakon o udžbenicima kojim se broj paralelnih udžbenika za jedan razred ograničava na tri; tek ostaje vidjeti kakve će to posljedice imati za nastavu povijesti, no prijašnja iskustva svakako upozoravaju na oprez. No, još je važnije uočiti kako su udžbenici tek najvidljiviji dio znatno šire problematike, dok ispod površine leže mnogi drugi faktori – pedagoška tradicija poučavanja povijesti, planovi i programi, edukativna politika države te, iznad svega, način na koji se doživljava svrha nastave povijesti i njezina uloga u obrazovanju mladih generacija. O

¹³⁵ Novinski naslovi su pritom indikativni, npr. *Je li dozvoljeno podizati našu djecu u hrvatskom duhu?*; *Školski udžbenici puni neprijatelja* (Slobodna Dalmacija 21.4 i 23.5. 2000), *Udžbenici neće biti ‘dekroatizirani’ već ‘europizirani’* (Večernji list, 14.5.2000), *Partizani i ustaše ponovo ratuju u udžbenicima povijesti za osnovnu i srednju školu?*; *Jesu li hrvatski udžbenici kroatocentrični i ksenofobični?*; *Ideološko etiketiranje povijesti; Nije riječ o reviziji udžbenika* (Vjesnik, 27.4., 28.4., 8.5., 12.5.2000)

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

tome jasno svjedoče neki recentniji primjeri, posebice uvođenje novih osnovnoškolskih programa, te debate o poučavanju suvremene povijesti.

Školske godine 2006/2007. je u hrvatskim osnovnim školama uveden novi plan i program, no kao osnova za njegovu izradu poslužio je sada već bivši plan i program. Program je postupno nastajao od 2004. godine, a njegove različite verzije redovito su objavljivane na web stranici Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa što je omogućavalo praćenje promjena – ponekad znakovitih – u samom tekstu.¹³⁶ Novi program ima ambiciozno definirane ciljeve među kojima važno mjesto imaju multikulturalnost, multiperspektivnost, rad na izvorima, poučavanje o interpretacijama, razvoj kritičkog mišljenja, itd. Ipak, u mnogim slučajevima pokazuje kako je lakše definirati ciljeve nego ih primijeniti u praksi, osobito u temama iz nacionalne povijesti koje imaju širi regionalni kontekst. Primjerice, iako u uvodu naglašava kako se “povijest može razumjeti samo ako učenici, uz ishode povijesnih istraživanja, uče i o metodama kojima se povjesničari služe pri proučavanju prošlosti”,¹³⁷ učenička dostignuća definirana su samo na razini faktografije. Učiteljima ostavlja nešto više slobode u planiranju vlastite nastave, ali je i dalje pretrpan sadržajima, što značajno ograničava uporabu aktivnih metoda poučavanja koje se ističu kao jedan od glavnih zadataka novog programa. Za razliku od prijašnjeg programa, eksplicite se spominju stradanja talijanske i njemačke manjine nakon Drugoga svjetskog rata, kao i Srba, Židova i Roma u NDH, ali je u potonjem primjeru u konačnoj verziji, u odnosu na početnu, uklonjena kvalifikacija o genocidu. Prikaz socijalističke Jugoslavije ponovo se temelji na selekciji negativnih momenata, dok se u prikazu najnovije povijesti – najdetaljnije razrađenoj temi u cjelokupnom planu i programu – pokazalo osobito teškim prihvatiti stradanja “drugih”: u odnosu na prvu verziju uklonjena je rečenica o odlasku Srba iz Hrvatske nakon vojne operacije “Oluja”. Također se u mnogim temama osjeća kako je namjera sastavljača programa ponuditi ne samo sadržaje, već jasno i jednoznačno vrednovanje povijesnih događaja i procesa, posebice onih iz najnovije povijesti, što se u nekim slučajevima direktno kosi s proklamiranim programskim ciljevima i zadaćama o multiperspektivnosti i poučavanju učenika o interpretacijama.¹³⁸ Kao kuriozitet može se spomenuti i da je u odnosu na prvu verziju izbačena tema o europskim integracijskim procesima poslije Drugoga svjetskog rata, te bi se moglo zaključiti kako sastavljači svih programa povijesti nakon 1990. ne smatraju važnim poučavati hrvatske učenike o toj temi. Iako bi se moglo reći kako novi program ipak predstavlja određeni pozitivan pomak u odnosu na prethodno stanje, u nekim svojim dijelovima ponovo pokazuje nevoljkost u suočavanju

136 Prvu etapu u izradi novog programa (2004-5) predstavljala je izrada kataloga znanja koji je zatim preimenovan u Hrvatski nacionalni obrazovni standard. U drugoj je fazi imenovano novo povjerenstvo koje je sastavilo Eksperimentalni program (dijelom utemeljen na prvobitnom prijedlogu) koji se primjenjivao u manjem broju škola u šk. god. 2005/2006. Konačno, treću fazu je predstavljala izrada novog programa koji je ušao u škole ove školske godine.

137 *Nastavni plan i program*, 2006, 284

138 *Nastavni plan i program*, 2006, 291

s prošlošću i nedostatak volje za istinskim promjenama. Osobito se pokazuje kako uvođenje multiperspektivnog pristupa nije nimalo jednostavno u nastavi povijesti gdje otvorena pitanja, te različite interpretacije i perspektive o povijesti još uvijek izazivaju nelagodu prosvjetnih vlasti, mnogih učitelja, ali i pojedinih povjesničara. Pritom se osobito poučavanje o Domovinskom ratu pokazalo kao izrazito osjetljivo pitanje, ne samo zbog toga što potiče snažne emocije, već i stoga što se direktno dotiče načina na koji se društvo odnosi prema svojoj prošlosti te istovremeno sagledava svoju sadašnjost i budućnost.

Ovdje je zanimljiv primjer *Dodatka za najnoviju povijest*, o kojemu ne mogu pisati bez osobnih konotacija s obzirom da sam i sama sudjelovala u njegovoj izradi kao jedan od autora. Nakon mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja uveden je šk. god. 1997/1998. petogodišnji moratorij na poučavanje najnovije povijesti za učenike koji slušaju nastavu na srpskom jeziku. Budući da je od šk. god. 2003/2004. prestajalo važiti prijelazno razdoblje, Ministarstvo prosvjete i športa imenovalo je Povjerenstvo sastavljeno od nekoliko stručnjaka koji su predložili izradu dodatnog nastavnog materijala utemeljenog na izvorima i multiperspektivnom pristupu najnovijoj povijesti. Nakon neuspješnih pokušaja 2003. godine, Povjerenstvo je u jesen 2004. povjerilo pisanje teksta Magdaleni Najbar-Agičić, Tvrtku Jakovini i meni. Priručnik je trebao poslužiti kao dopunski nastavni materijal kako za učenike u Podunavlju, tako i za sve ostale učenike u Hrvatskoj. Dovršen je u travnju 2005. godine, prihvaćen od strane Povjerenstva, te upućen na recenziranje. No prije nego što su recenzije – od kojih su neke bile pozitivne, a neke negativne – uopće dostavljene autorima, cijeli je slučaj dospio u medije.¹³⁹ Pokazalo se kako čak i blagi pokušaj kritičkog sagledavanja tog razdoblja u udžbenicima – osobito u ozračju obilježavanja desete godišnjice vojno-redarstvene operacije “Oluja” – izaziva snažne reakcije koje su u konačnici navele Ministarstvo da odustane od cijelog projekta. No, polemike koje je ovaj slučaj proizveo istovremeno su pokazale različite i međusobno suprotstavljene zamisli o svrsi školske povijesti, te njezinoj potencijalnoj ulozi u oblikovanju učeničkog identiteta, pri čemu su njegovi kritičari u multiperspektivnom pristupu poučavanju nedavnih sukoba, te tematiziranju stradanja “druge strane”, vidjeli “iskrivljavanje povijesne istine”, te namjeru da se “izjednači krivnja za rat”.¹⁴⁰ Među njima svakako vrijedi istaknuti tvrdnju jednog pripadnika povjesničarske profesije – za koju bi se moglo reći da predstavlja sukus većine ostalih kritika – kako bi bilo “normalno za očekivati da se udžbenik koji će biti tiskan odobrenjem hrvatskoga Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa piše s hrvatskog stajališta i da se u njemu iznose hrvatske istine”.¹⁴¹ To svakako navodi na pitanje trebaju li onda, primjerice, srpski udžbenici prenositi “srpske istine”, ili

139 Vidjeti, primjerice, Večernji list 27.7, 28.7, 30.7, 4.8, 14.8, 17.8.2005, Vjesnik 28.7.2005, Jutarnji list 28.7, 30.7, 1.8, 13.8.2005, Novi list 29.7.2005, Nacional 2.8.2005, Fokus 12.8, 19.8, 26.8.2005, Feral Tribune 26.8.2005, Hrvatsko slovo, 2.9.2000, Zarez, 22.9.2005.

140 Za to su osobito indikativne neke od recenzija koje se nalaze u posjedu autorice.

141 Glas Koncila, 32-33, 2005 (*Iskrivljavanje povijesne istine i kažnjivo upućivanje u nehrvatstvo*)

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

talijanski “talijanske istine”, te čemu u konačnici treba služiti takva nastava povijesti? Tako “slučaj Dodatak” zapravo dobiva svoj pravi smisao kad ga promatramo u širem kontekstu problematike nastave povijesti, ali i načina na koje se društvo suočava s tamnim stranama i bolnim točkama svoje prošlosti.

Ovaj nas primjer također upozorava koliko je duboko ukorijenjeno shvaćanje o nastavi povijesti koja prenosi učenicima jednu i univerzalno prihvatljivu “povijesnu istinu”, koliko god takva ideja bila iluzorna u današnjem svijetu u kojem su učenici neprestano zasipani različitim tumačenjima povijesti. Školska povijest koja daje jednoznačne odgovore čak i tamo gdje u historiografiji i/ili društvu postoje otvorena pitanja, te ne omogućava učenicima da samostalno oblikuju i postavljaju pitanja o prošlosti, suprotna je onome što povijest jest kao disciplina i u konačnici ruši vjerodostojnost povijesnog obrazovanja. Priroda je povijesnog znanja da se otkriva kroz stalnu potragu i korekciju, da nikada nije u potpunosti zaokruženo, da je uvijek nužno otvoreno provjeravanju i rekonstrukciji. Spoznajna vrijednost povijesti za učenike nije samo u odgovorima, već je za njihovo intelektualno i osobno sazrijevanje podjednako važan put kojim se dolazi do spoznaje, kao i shvaćanje njegovih ograničenja. Stoga bi i nastava povijesti trebala biti mnogo više od pukog prenošenja određenih odabranih činjenica koje se uklapaju u unaprijed oblikovane zaključke.

Danas je teško reći u kojem će smjeru poći nastava povijesti u Hrvatskoj. Mnogo će toga ovisiti o nastavnicima, o tome na što jesu i/ili nisu spremni, ali i o vrstama poticaja koje će dobivati od obrazovnih vlasti te iz znanstvenih krugova. Nažalost, polemike koje su se tijekom proteklih petnaestak godina učestalo vodile o udžbenicima povijesti – uključujući i one na razini historiografije – prečesto nisu imale za cilj poticanje rasprave o otvorenim pitanjima, već upravo suprotno, onemogućavanje diskusije i nametanje vlastite “autentične istine”. U svakom slučaju, nadvladavanje paranoičnog odnosa prema prošlosti i poticanje kritičkog mišljenja i multiperspektivnog pristupa svakako neće biti lako zbog dugogodišnjeg naslijeđa, čemu je svakako pridonijelo i razdoblje prve polovice 1990-ih godina. No, ako nam je cilj omogućiti učenicima kritičko razmišljanje o svijetu u kojem žive, onda je važan način na koji ćemo prikazati nacionalnu povijest, te njezine odnose sa susjedima i širim svijetom. Možda zaista nije moguće, osobito s obzirom na pretrpane programe, poučavati učenike povijesti svih susjednih zemalja, ali je moguće na odabranim primjerima pokazati složenost veza među ljudima kroz stoljeća, poučiti učenike toleranciji, poštivanju različitosti, te nadasve kritičkom pristupu informacijama. Također smatram da nije toliko bitno hoćemo li poučavati te odabrane primjere kao zasebne cjeline ili kao dio nacionalne povijesti, već se ovdje više radi o tome *koju vrstu povijesti* ćemo poučavati, te *na koji način* ćemo je predočiti učenicima. Konačno, u programima i udžbenicima uvijek je riječ o selekciji – samo je pitanje koje ćemo kriterije pritom primijeniti. Nudeći različite povijesti i višestruke perspektive, nastava povijesti može pomoći učenicima ne samo u boljem razumijevanju hrvatskog susjedstva, već i vlastite priče. Upravo stoga nužno je neprestano postavljati pitanja o povijesnim

sadržajima koje odabiremo za poučavanje, načinu na koji ih poučavamo, te osobito o svrsi i značaju koje im dodjeljujemo. Njima ćemo se iznova vraćati, kao i suočavanju s prošlošću u onim segmentima u kojima to nije postignuto proteklih godina.

Izvori i literatura

Udžbenici i priručnici

5. razred

- B. Drašković, *Čovjek u svom vremenu 1*, udžbenik za V. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- B. Drašković, N. Dvoržak, D. Gršić, S. Siroglavić, *Metodički priručnik za nastavnika uz udžbenik povijesti Čovjek u svom vremenu 1: za V. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- B. Drašković, *Čovjek u svom vremenu 1*, udžbenik za V. razred osnovne škole, VII. (I. izmijenjeno) izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- B. Drašković, *Iz života naroda starog vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Ž. Jakić, *Povijest staroga vijeka za V. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.
- D. Čutura, B. Kuntić-Makvić, T. Težak-Gregl, *Povijest za V. razred osnovne škole*, I. izdanje, Alfa, Zagreb, 1996.

6. razred

- I. Makek, J. Adamček, *Čovjek u svom vremenu 2*, udžbenik povijesti za VI razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- I. Makek, S. Siroglavić, B. Legan, *Metodički priručnik za nastavnika uz udžbenik povijesti Čovjek u svom vremenu 2: za VI. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- I. Makek, J. Adamček, *Čovjek u svom vremenu 2*, udžbenik povijesti za VI razred osnovne škole, VII. (I. izmijenjeno) izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- I. Makek, *Povijest za VI. razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- F. Sabalić, *Povijest za VI. razred osnovne škole*, I. izdanje, Alfa, Zagreb, 1996.
- I. Makek, *Povijest 6: udžbenik za VI. razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- N. Budak, V. Posavec, *Radanje suvremene Hrvatske i Europe od seobe naroda do apsolutizma: udžbenik povijesti za šesti razred osnovne škole*, Profil, Zagreb, 1997.

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

7. razred

- D. Pavličević, F. Potrebiga, R. Lovrenčić, *Čovjek u svom vremenu 3*, udžbenik povijesti za VII razred, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- F. Potrebiga, I. Pavičić, *Metodički priručnik za nastavnika uz udžbenik povijesti Čovjek u svom vremenu 3: za VII. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- D. Pavličević, F. Potrebiga, R. Lovrenčić, *Čovjek u svom vremenu 3*, udžbenik povijesti za VII razred, VI. (I. izmijenjeno) izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- D. Pavličević, F. Potrebiga, *Povijest za VII razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- D. Pavličević, F. Potrebiga, *Povijest za VII. razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- D. Agičić, *Povijest za VII. razred osnovne škole*, I. izdanje, Alfa, Zagreb, 1996.
- D. Agičić, *Povijest 7*, udžbenik za sedmi razred osnovne škole, I. izdanje, Profil, Zagreb, 1998.
- D. Agičić, S. Koren, M. Najbar-Agičić, *Povijest za sedmi razred osnovne škole*, Profil, Zagreb, 2004

8. razred

- I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Narodi u prostoru i vremenu*, udžbenik povijesti za VIII razred osnovne škole, V. neizmijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- R. Lovrenčić, I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4*, udžbenik povijesti za VIII. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- M. Haramina, *Čovjek u svom vremenu 4*, povijesna čitanka za VIII razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- N. Dvoržak, D. Gršić, A. Orlić, *Metodički priručnik za nastavnika uz udžbenik povijesti Čovjek u svom vremenu 4: za VIII. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- R. Lovrenčić, I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4*, udžbenik povijesti za VIII. razred osnovne škole, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- I. Jelić, *Povijesna čitanka za VIII. razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- I. Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- I. Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, IV. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- I. Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, III. izdanje, Alfa, Zagreb, 1998.
- S. Koren, *Povijest 8*, udžbenik povijest za 8. razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2001.
- M. Brkljačić, T. Ponoš, Z. Samardžija, D. Špelić, *Povijest 8*, udžbenik za 8. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2001.

Gimnazija

Mirošević F., Šanjek F., Mijatović A. (2000), *Povijest za drugi razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb

Nastavni planovi i programi i drugi službeni dokumenti

Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja: Društveno područje, V-VIII. razred, Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, god. IV, br. 10, Zagreb, 10. travnja 1984.

Valorizacija nastavnog plana i programa osnovne škole u Republici Hrvatskoj: istraživanja i rezultati (1991), Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske

Nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune), Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske, Biblioteka unapređivanja odgoja i obrazovanja, br. 9, Zagreb, lipanj 1991.

Katalog znanja: Povijest V. – VIII. razred, Zagreb, 1992.

Naredba o povlačenju iz uporabe udžbenika, Prosvjetni vjesnik, br. 3/4, Zagreb, 16. lipnja 1992.

Naputak za provođenje Naredbe o povlačenju iz uporabe udžbenika, Prosvjetni vjesnik, br. 3/4, Zagreb, 16. lipnja 1992.

Obvezni naputak u nastavi prirode i društva u IV. razredu te povijesti u VII. i VIII. razredu osnovne škole do kraja šk. g. 1991/92, Prosvjetni vjesnik, br. 3/4, Zagreb, 16. lipnja 1992.s

Nastavni plan i program za osnovnu školu, Zavod za školstvo Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske, Zagreb, 1993.

Okvirni nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune), Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske, posebno izdanje, br. 1, Zagreb, 1.8.1995.

Odluka o sažimanju nastavnih programa i smanjivanju opsega udžbenika za osnovne i srednje škole, Glasnik Ministarstva prosvjete i športa, br. 13, Zagreb, 28.11.1995.

Nastavni plan i program za osnovnu školu, Vjesnik Ministarstva prosvjete i športa, br. 12, Zagreb, 25.11.1997.

Nastavni plan i program za osnovnu školu, Prosvjetni vjesnik, Posebno izdanje (broj 2), lipanj 1999.

Nastavne teme od 5. do 8. razreda osnovne škole 2005./2006. Predmet: povijest, MZOŠ, 21. lipnja 2005 <http://public.mzos.hr/default.asp?ru=596&sid=&akcija=&jezik=1> (pristup ostvaren 22.10.2006)

Eksperimentalni nastavni plan i program za osnovnu školu 2005./2006. <http://public.mzos.hr/default.asp?ru=1163&sid=&akcija=&jezik=1> (pristup ostvaren 22.10.2006)

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

Nastavni plan i program za osnovnu školu, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Zagreb, 23.8.2006. <http://public.mzos.hr/default.asp?ru=1166&sid=&akcija=&jezik=1> (pristup ostvaren 22.10.2006)

Nastavne teme 2006./2007. Povijest: radna verzija. <http://public.mzos.hr/default.asp?ru=1171&gl=20060829000004&sid=&jezik=1> (pristup ostvaren 22.10.2006)

Periodika

Danas (1992)

Glasnik: hrvatski politički tjednik (1990-1992)

Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske (1991); Glasnik Ministarstva prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske (1991-1992); Glasnik Ministarstva prosvjete i športa (1995-1996); Vjesnik Ministarstva prosvjete i športa (1997)

Hrvatska revija (1998)

Kritika (1971)

Nastava povijesti (1984)

Slobodna Dalmacija (2000, 2005)

Školske novine (1990-1995)

Večernji list (1992, 2000, 2005)

Vijenac (1998)

Vjesnik (1992, 2000, 2005)

Zarez (2005)

Monografije i članci

Agičić, D. (1998), 'Kako do europske nastave povijesti', u: *Hrvatska revija*, god. XLVIII, sv. 4, prosinac 1998, Zagreb

Agičić, D. (1998a), 'Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu', u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 31, Zagreb

Agičić, D. (2003), 'Nastava povijesti u Hrvatskoj', u: *Povijest u nastavi*, god. I (2003), br. 2, Zagreb

Ahonen, S. (1992), *Clio sans Uniform: A Study in Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986-1991*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B., tom 264

Assman, A. (2002), *Rad na nacionalnom pamćenju: kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Biblioteka XX vek, Beograd

Assman, J. (2005), *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica

- Biondich, M. (2003), "‘We Were Defending the State’: Nationalism, Myth and Memory in Twentieth-Century Croatia", u: *Ideology and Identity. The Case of Southeastern Europe in the Twentieth Century*, ur. J. Lampe i M. Mazower, Budimpešta
- Black, J. (2005), *Using History*, Hodder Arnold, London
- Brkljačić, M. (2006), 'Svinjska glava: Priča o djetinjstvu', u: *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, uredile Lada Čale Feldman i Ines Prica, Institut za etnografiju i folkloristiku, Zagreb
- Budak, M. (1995), *Pripovijetke; Ratno roblje*, Matica Hrvatska, Zagreb
- Budak, N. (1998), 'Vjerovanje u povijest', u: *Hrvatska revija*, god. XLVIII, sv. 4, prosinac 1998, Zagreb
- Connerton, P. (2002), *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Beograd. Hrvatski prijevod: Connerton, P. (2004), *Kako se društva sjećaju*, Antibarbarus, Zagreb
- Gross, M. (1994), 'O "shematizaciji" i "preocjenjivanju" hrvatske povijesti u knjizi: Jure Krišto, Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918, Zagreb, 1984', u: *Historijski zbornik*, god. XLVII, br. 1, Zagreb
- Gross, M. (2001), *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, Zagreb
- Hobsbawm, E. (2003), *O istoriji: O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za suvremeni svet*, Otkrovenje, Beograd
- Höpken, W. (1996), 'History Education and Yugoslav (Dis-) Integration', u: *Öl ins Feuer? – Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-East Europe* (1996), Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Band 89, Hannover
- Höpken, W. (1996a), 'Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern', u: *Öl ins Feuer? – Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-East Europe*, Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Band 89, Hannover
- Höpken, W. (1998), 'Kriegserinnerung und nationale Identität(en). Vergangenheitspolitik in Jugoslawien und in den Nachfolgestaaten', u: *Transit: europäische Revue*, Heft 15, Herbst 1998: Vom Neuschreiben der Geschichte. Erinnerungspolitik nach 1945 und 1989.
- Iveljić, I. (2006), 'Cum ira et studio: Geschichte und Gesellschaft Kroatiens in den 1990er Jahren', u: *Gegen Erinnerung Geschichte als politisches Argument*, Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 61, Oldenbourg
- Jakovina, T. (2006), *How To Cope With History? The Croatian Example*, izlaganje održano na konferenciji "The Western Balkans and Europe – Negotiating a Common Future", Sveučilište Karl Franzens, Graz, 27-28. travnja 2006 (u tisku)
- Janeković-Römer, Zdenka (1999), 'O pisanju povijesti i znanju o prošlosti', u: *Zbornik Mirjane Gross: U povodu 75. rođendana*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

S. KOREN, SLIKE NACIONALNE POVIJESTI U HRVATSKIM UDŽBENICIMA

- Janeković-Römer, Zdenka (1999-2000), 'Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni', *Radovi* 32-33, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Jelavich, C. (1992), *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.*, Globus i Školska knjiga, Zagreb
- Jenkins, K. (2003), *Re-thinking History*, Routledge, London and New York
- Jurišić, K. (1984), *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik 1914-1918*, Zbornik Kačić, Split
- Klio na Balkanu: Usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti* (2005), Srednja Europa, Zagreb
- Karge, H. (1999), 'Geschichtsbilder im postjugoslawischen Raum: Konzeptionen in Geschichtslehrbüchern am Beispiel von Selbst- und Nachbarschaftswahrnehmung', u: *Internationale Schulbuchforschung*, Zeitschrift des Georg-Eckert-Instituts für internationale Schulbuchforschung, Jahrgang 21, Heft 4
- Karge, H. (2004), 'Reading a neighbourhood history. Where are the Italians in the textbooks?', u: *Povijest u nastavi*, god. II, br. 1 (3), Zagreb, 2004.
- Koren, S., Najbar-Agičić, M. (2002), 'Slika naroda s prostora prijašnje Jugoslavije u hrvatskim udžbenicima povijesti', u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 6, Zagreb
- Koren, S. (2003), 'Manjine u hrvatskim udžbenicima povijesti i zemljopisa', *Povijest u nastavi*, god. I (2003), god. I. (2003), br. 2, Zagreb
- Koren, S. (2003), 'Promjene u nastavnom planu i programu za osnovne škole u Republici Hrvatskoj tijekom posljednjeg desetljeća', u *Povijest u nastavi*, god. I. (2003), br. 2, Zagreb
- Koren, S. (2004), 'Regionalni aspekti interkulturalizma u nastavi povijesti: pristupi, koncepti i praktična iskustva', u: *Povijest u nastavi*, god. II (2004), br. 2 (4), Zagreb
- Koren, S. (2005), 'Školska povijest kao politička bojišnica: oblikovanje engleskog Nacionalnog kurikulumu za povijest', u: *Povijest u nastavi*, god. III (2005), br. 2 (6), Zagreb
- Koren, S. (2006), 'Regional history in textbooks, the Croatian case', u: *European Studies Vol. 5*, Center for German and European Studies and Graduate School of Arts and Sciences, The University of Tokyo
- Kultura pamćenja i historija* (2006), priredile Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb
- Makek, I. (1946), *Metodska uputstva za povijesnu nastavu*, Zagreb (štampano kao rukopis)
- Mihanović, N. (1996), *Na putu do hrvatske državnosti: govori 1990-1994*, Zagreb
- Najbar-Agičić, M. (2001), 'Promjene u prikazu Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća', u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb

- Najbar-Agičić, M. (2006), 'Od kulta ličnosti do detitoizacije. Prikazi Josipa Broza Tita u hrvatskim i srpskim udžbenicima povijesti', u: *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. N. Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl, FF press i Srednja Europa, Zagreb
- Normand, Brigitte Le (2003), *The Present reflected in the Past: Debates over history education in Croatia, 1996-2000* (rukopis)
- Pavličević, D. (1994), *Povijest Hrvatske*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb
- Pavličević, D. (2002), *Povijest Hrvatske* (treće, dopunjeno izdanje), Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb
- Petrungaro, S. (2005), 'Slike povijesti', u: *Povijest u nastavi*, god. III (2005), br. 1(5)
- Phillips, R. (1998) *History Teaching, Nationhood and the State: A Study in Educational Politics*, Cassel, London
- Posavec, V. (1997), 'Povjesničari i "povjesničari"', u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30, Zagreb
- Rigby, S. H. (1997), 'Marxist historiography', u: *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, Routledge, London and New York
- Roksandić, D. (1999), 'Ban Josip Jelačić (1801.-1859.): mitovi u promjenama i trajanjima', u: *Zbornik Mirjane Gross: U povodu 75. rođendana*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Schofield, P. (2004), 'History and Marxism', u: *Making history. An introduction to the history and practices of a discipline*, ed. P. Lambert i P. Schofield, Routledge, London and New York
- Slavin, Robert E. (2000), *Educational Psychology: Theory and Practice*, Allyn and Bacon
- Stojanović, D. (1996), 'Stereotypes in Contemporary History Textbooks in Serbia as a Mirror of the Times', u: *Öl ins Feuer? – Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-East Europe*, Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Band 89, Hannover
- Strecha, M. (1998), 'Hrvatska historiografija – grana ideologije ili znanstvena disciplina o povijesti?', u: *Hrvatska revija*, god. XLVIII, sv. 4, prosinac 1998, Zagreb
- Sundhaussen, H. (2004), "Jugoslavien und seine Nachfolgestaaten. Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion von "Erinnerungen" und Mythen", u *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*, ur. M. Flacke, Berlin
- Vrgoč, H. (1992), 'Aktivnosti Zavoda za školstvo', u: *Život i škola: časopis za teoriju i praksu u predškolskom odgoju, osnovnom i srednjem školstvu*, br. 2, Zagreb
- Žanić, I. (1998), *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine*, Durieux, Zagreb

SUMMARY

**Image of the past:
national history in textbooks
before and after the dissolution of Yugoslavia**

School history has been in the last seventeen years one of the most controversial subjects in the Croatian school curriculum. Competing discourses about its nature, purpose and aims emerge from different ideas about its place and role in pupils' education. This paper explores changes (re-shaping) of the image of the "self" and the "other" in the Croatian history textbooks for the higher grades of the elementary school (5th to 8th grade) from the first half of the 1990s. It tries to show how they, as the mirror of their time, reflect political and social changes from that period. After the political changes at the beginning of the 1990s, the period of 1991-1995 was crucial for establishing of the new interpretative and ideological paradigms that still influence the shaping of images of the past in the history education and in the public discourse. In the analysis, these changes are shown through examples from the presentation of the regional history and key historical persons; at the same time, they are placed in the wider context of the educational policy of the state, creation of the collective memory through history education and the pedagogical tradition of the history teaching. In order to establish elements of continuity and discontinuity, the period of the first half of the 1990s is compared with the second half of the 1980s and the post-1995 developments.

First chapter explores the last generation of the Communist textbooks from the second half of the 1980s, pointing at the different interpretative layers which permeated the textbooks narrative, ranging from the Marxist conception of history to the national paradigms which particularly emphasised the joint struggle of all Yugoslav peoples against the foreign domination and their victimhood through centuries. It also shows how the approach to history teaching that was dominant for decades – its primeval goal to "shape", "form" and "build" pupils' opinions, attitudes and values in accordance with the needs of the socialist society – has left many teachers unprepared when facing with different and competing histories after 1990.

The second chapter is focused on the history teaching in the first half of the 1990s. Especially in 1992-1995 textbooks and curricula underwent significant and often contested changes which were accompanied with the strong public pressure of the new political establishment. Views and perspectives of the new political elite found their place in history teaching, serving as the means of legitimization of its goals, which has again led to the existence of the official and controlled version of history. This was done through processes that could be summed up as "de-ideologisation" or removing from textbooks the interpretations inspired by the Marxist view of history (eventually it has only meant the exchange of ideologies), "singling out the Croatian history from the Yugoslav framework" (which has brought the significant switch of perspectives, the Croatocentric view of history) and "the reduction of content in the over-burdened curricula" (which at the first place affected lessons dedicated to former "our peoples" and minorities). Therefore, all these changes, apart from their original intent, had been used for reshaping of the ideological and interpretative paradigms. At the

end, it has resulted with an almost completely new narrative of the national history, where the leading idea has been the “centennial struggle” of the Croatian people to create their own national state, as the fulfilment of the “thousand-year-old-dream”. This has also served as a justification for certain less pleasant episodes from the Croatian history, such as the crimes of the Ustasha regime during the Second World War. At the same time, the pedagogical approach remained the same as in the previous period: the history education mostly meant memorizing and reproducing of facts and interpretations conveyed by textbooks or teacher’s lectures, but also directing pupils’ opinions, attitudes and values instead of encouraging pupils’ critical and independent thinking.

In the final chapter, post-1995 developments and some current trends are discussed. Especially the emergence of alternative and parallel textbooks for each grade has brought about more substantial changes that have been directed towards content and pedagogical innovations and, at the same time, have eroded the existence of the one official version of history. However, the debates which have repeatedly occurred about new curricula and textbooks, and especially about the teaching of the contemporary history (i.e., 1990s wars), show how this is not at all simple in the history education which has for decades been firmly related to values that are transmitted through the history teaching. These debates also spotlight the often ambivalent attitude of the Croatian historiography towards history education. They very well show how different interpretations and evaluations of the past in history textbooks still provoke uneasiness not only of the educational authorities and many teachers, but also of those historians who perceive history education primarily as a conveyer of values through historical narrative. Therefore, the question is raised whether is it possible to respect the nature of historical knowledge, i.e. to develop a classroom approach which helps pupils to understand both possibilities and limits of the cognition process in historiography, and at the same time to use historical knowledge as a means of socialisation (developing collective identity). These issues have also a profound effect on how we perceive the purpose of school history in the society, on what kind of history we choose to teach and how we are going to teach it.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Godina LX
Zagreb 2007.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LX, str. 1-401, Zagreb 2007.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Suizdavač

Srednja Europa, d.o.o.

Redakcijski odbor

Slaven Bertoša, Mirjana Gross, Tvrko Jakovina

Ivan Kampuš, Franko Mirošević, Ivica Prlender

Tomislav Raukar, Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa *Historijski zbornik* su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Objavlivanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH

Grafička priprema i tisak:

Ibis-grafika, IV Ravnice 25, Zagreb